

Radicale Aansluiting

Over de presentiebenadering
en de
geestelijke gezondheidszorg

Colofon

Radicale aansluiting. Over de presentiebenadering en de geestelijke gezondheidszorg,
Actioma-Bericht 2002/3, is een uitgave van en is te bestellen bij:

Actioma, Instituut voor activering, innovatie en onderzoek
Luybenstraat 19, 5211 BS 's-Hertogenbosch
Telefoon: 073 – 6 134134
Fax : 073 – 6 134 119
e.mail: info@actioma.nl
ISSN: 0929-8339
Prijs : € 4,50 (inclusief verzendkosten)

INHOUD

Voorwoord	5
Men zoekt een mens en krijgt een functionaris	6
De kern is aandacht	8
De waarde van nabijheid	12
Betekenis van de presentiebenadering voor de sociale psychiatrie	19
Erbij blijven	24
De spv-er als presentiebeoefenaar	27
Zorg voor kwetsbare groepen	29
Presentie en de zelfhelpgroep	35

VOORWOORD

De term vraagsturing is niet meer weg te denken in de geestelijke gezondheidszorg. De geestelijke gezondheidszorg wordt geacht zich te laten sturen door de vraag van de cliënt. Het blijkt nodig te zijn dit expliciet in het beleid vast te stellen. Maar wat wordt ermee bedoeld? Niet elke hulpzoeker is meteen ook een hulpvrager. Tussen een diep gekoesterd verlangen ergens bij te horen en het stellen van een gerichte vraag om hulp schuiven makkelijk institutionele belangen en routines. In deze bundel gaat het om de kwestie hoe aan te sluiten bij diegene die hulp zoekt, – of zelfs bij diegene die (zelf) nergens om vraagt, maar over wie anderen zich ernstig zorgen maken. In *Een theorie van de presentie* laat Andries Baart zien hoe ‘presentie’ een vorm van radicale aansluiting is.

In deze bundel zijn een achttal teksten bijeengebracht waarin de presentiebenadering in relatie tot de geestelijke gezondheidszorg over het voetlicht wordt gebracht. Zes ervan – waaronder het interview met Andries Baart - zijn eerder gepubliceerd. In elk artikel wordt een ander element uit de presentiebenadering geaccentueerd. Samen vormen ze ons inziens een goede introductie op wat presentie voor de ggz zou kunnen betekenen. Om de artikelen elk afzonderlijk leesbaar te houden is van het weglaten van overlap afgezien. Mogelijk inspireert de bundel om zich verder te verdiepen in *Een theorie van de presentie* en de term vraagsturing opnieuw inhoudelijk te doordenken.¹

Doortje Kal
's-Hertogenbosch
september 2002

Noot:

¹ De bijdrage van Andries Baart op de conferentie Kwartiermaken (19/12/2001) is opgenomen in de conferentiebundel *Teksten over Kwartiermaken* (een bijzondere uitgave van Actioma-bericht 2002/2), onder de titel: *Meer gelijk dan eigen. Betekenis van de presentiebenadering voor de vermaatschappelijking*.

MEN ZOEKT EEN MENS EN KRIJGT EEN FUNCTIONARIS

Buurtpastores bereiken iets dat in de geestelijke gezondheidszorg vaak gemist wordt: ze zijn present. Ze gaan zorgzame betrekkingen aan met mensen in de marge. Ze winnen vertrouwen, en geven hen het gevoel dat ze er toe doen. Hulpverleningsmethodieken zijn gericht op interventie en het oplossen van problemen. Betrokken nabijheid zit niet in het repertoire van de hulpverlener. De ggz kan haar voordeel doen met de presentiebenadering van de buurtpastores. Trouw biedt troost.

De terugkeer van psychiatrische patiënten in de samenleving heeft niet alleen positieve kanten, er zijn ook risico's aan verbonden. Vereenzaming en verwaarlozing liggen op de loer, sommige groepen cliënten gaan gebukt onder marginalisering en uitstoting. De afgelopen periode is veel aandacht besteed aan de keerzijde van de vermaatschappelijking. Blijkbaar zijn de geestelijke gezondheidszorg en andere maatschappelijke organisaties op dit moment onvoldoende in staat om deze problemen van uitsluiting het hoofd te bieden. Er ontbreekt iets essentieels in de huidige hulpverlening. Ik denk dat de *presentiebenadering* een belangrijke bijdrage kan leveren aan het succes van de vermaatschappelijking.

De geestelijke gezondheidszorg is vooral bezig met het oplossen van problemen. Maar ondanks de vele therapeutische methodieken en geavanceerde farmacologische benaderingen blijft het leven van veel chronische patiënten beheerst door het gevoel dat ze niet mee mogen doen en er niet bij horen. Het louter present zijn lijkt niet in het hulpverleningsrepertoire van de ggz te passen. Zowel bij cliënten als bij werkers bestaat er behoefte aan een breder soort handelen en aan een andere - meer omvattende - lezing dan de DSM (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders) biedt voor mentale problemen.

Van oudsher houdt het buurtpastoraat zich bezig met mensen in de marge. Andries Baart, bijzonder hoogleraar opbouw- en activeringswerk aan de Katholieke Theologische Universiteit in Utrecht, deed de afgelopen jaren onderzoek naar het werk van het buurtpastoraat. Hij kwam tot de conclusie dat de buurtpastores op een uitzonderlijke manier *present* zijn in de buurten en dat buurtbewoners zich met hun aanbod en aanwezigheid heel goed geholpen voelen. Baart is de benadering van deze buurtpastores de *presentiebenadering* gaan noemen. Hij onderzocht hoe de presentiebenadering werkt, wat de effecten zijn en waarin deze benadering zich onderscheidt van 'gewone' hulpverlening. Het boek waarin hij de grondslagen van zijn praktijktheorie uiteenzet – *Een theorie van de presentie* – verscheen in 2001.

Presentie is samen te vatten als het aangaan van een zorgzame betrekking met iemand die in de knoei zit. De kern van presentie is 'er voor de ander zijn'. Dat blijkt voor mensen uit alle culturen betekenisvol te zijn. In de presentiebenadering wordt iemand gezien - in de zin van opgemerkt -, hij ontvangt bevestiging en hij doet er toe. Iemand wordt geholpen zijn waardigheid te vinden of te herstellen. Goedbeschouwd is de presentietheorie even eenvoudig als diepzinnig.

Aspecten van de presentiebenadering vinden we op sommige plaatsen in de psychiatrie terug. Bijvoorbeeld in de rehabilitatiebeweging, bij vriendendiensten, op de dagactiviteitencentra en in al die projecten waarin sociaal-psychiatrisch verpleegkundigen zich op weg begeven om hun cliënten te ontmoeten. Baart moet echter constateren dat in de meeste hulpverleningsmethodieken geen ruimte is voor een presentiebenadering. Men is vooral gericht op interventie. En om te kunnen interveniëren wordt de veelal complexe problematiek geherinterpreteerd tot een intervenieerbaar oftewel een oplosbaar probleem. Van het onoplosbare wordt afgezien.

De inzet van de theorie van de presentie is te laten zien dat betrokken nabijheid, juist in een context van een stagnerend of chaotisch leven, mensen goed op weg kan helpen. De presentietheorie rechtvaardigt en fundeert het handelen dat niet op interventie is gericht.

Interventie en presentie moeten niet als alternatieven worden gezien, maar als aspecten van een zelfde

aanbod. Door de dominante positie van de interventiebenadering zijn de presentie-elementen echter naar de achtergrond gedrongen. Cruciale waarden en mogelijkheden om anderen te helpen zijn daardoor buiten het vizier geraakt. De ggz zou aan kwaliteit winnen als de presentiebenadering daarin meer geïntegreerd zou zijn en aanverwante werkwijzen - neem de maatjesprojecten - een hogere waardering zouden krijgen.

Daarmee zou de geestelijke gezondheidszorg ook beter tegemoet komen aan de thema's die door de patiëntenbeweging al jarenlang naar voren worden gebracht. De bezwaren tegen de onbereikbaarheid en ontoegankelijkheid van de ggz - ondermeer in crisissituaties - verwijzen voor een belangrijk deel naar het 'niet present' zijn van de sector. Een zelfde gevoel van gemis ervaren patiënten die altijd maar hun hulpvraag moeten afstemmen op het aanbod van de instelling, die zich ondergeschikt voelen aan de bedrijfsmatige inrichting van de hulpverlening en de bureaucratische afstandelijkheid. Elke *outreaching* werker weet dat hulp niet aankomt als het eergevoel van de klant niet wordt gerespecteerd. Sterker: dat veel gedrag van patiënten voortkomt uit pogingen om krenking te vermijden. Een belangrijk deel van de hulp die door *presentiebeoefenaren* wordt geboden is er op gericht kwalen te bestrijden die in stand worden gehouden door een bureaucratische manier van hulp verlenen.

Door de schijn van de eenvoud van de presentietheorie en de veronachtzaming van de diepgang, bestaat het gevaar dat deze benadering makkelijk kan worden afgedaan als pappen en nathouden. Maar presentie vermag veel. Het gaat om de kwaliteit van de geboden nabijheid; werkelijke belangstelling voor het 'geleefde leven' kan de betrokkenen helpen om met dat leven uit de voeten te kunnen. De presentiebeoefenaar valt niet met de ander samen, hij biedt zichzelf en de eigen mogelijkheden aan in het netwerk van de ander. Daarin is hij trouw en trouw biedt troost. Er zijn voor iemand en respect tonen lijkt een minimale activiteit, maar het kan vertrouwen teruggeven waar die totaal verdwenen was. In die zin is de presentiebenadering een onmisbare schakel in het hulpverleningsproces.

Maar behalve als onmisbare schakel fungeert de presentiebenadering ook als tegenwicht. Door anders om te gaan met het lijden van cliënten biedt ze compensatie voor het dominante maakbaarheidsdenken dat onze cultuur doordrenkt en in de ggz een krachtige representant vindt. Dat maakbaarheidsdenken is zelfs de oorzaak van veel lijden.

Een presente ggz zal van invloed zijn op presentie in de samenleving - haar instituties en burgers. En dat is van eminent belang voor het succes van de vermaatschappelijking. Zorg en steun bieden in de leefomgeving zodat cliënten op hun eigen wijze en volgens hun eigen wensen kunnen deelnemen aan het maatschappelijk leven.

[Dit artikel verscheen eerder in de rubriek Geestgrond van *Psy* (4/2001), tijdschrift over de geestelijke gezondheidszorg]

DE KERN IS AANDACHT

Interview met Andries Baart over de presentiebenadering

Andries Baart, bijzonder hoogleraar opbouw- en activeringswerk, deed de afgelopen jaren onderzoek naar het werk van het buurtpastoraat. Hij kwam tot de conclusie dat buurtbewoners zich heel goed geholpen voelen doordat pastores iets bieden wat zij in de reguliere zorg missen, namelijk aanwezig zijn. In dit interview vragen Doortje Kal en Majone Steketeer aan Andries Baart wat een theorie van de presentie kan betekenen voor de ggz.

Wat is de kern van presentiebenadering?

‘De kern is aandachtigheid. Daar zit het woord ‘aan’ en ‘denken’ in. Je wilt namelijk dat iemand niet *over* je maar *aan* je denkt. In het woord *aan* zit de kern; je wilt dat iemand een betrekking met je aangaat. Je moet als professional niet met je kop bij een methodiek, theorie of beleidsplan zitten. Het gaat erom dat je met je aandacht bent waar de ander zit. De presentiebenadering kenmerkt zich tevens door de richting van de beweging: ik ga naar de ander en beweeg me in het milieu van de ander. Bovendien beweegt de presentiebeoefenaar zich in het ritme van degene om wie het gaat. Ik wil daar meteen twee opmerkingen aan toevoegen. De presentiebenadering is een pleidooi om een ander soort *kennis* te genereren dan doorgaans gebeurt. Als ik zo aandachtig bij iemand ben, als ik probeer te begrijpen wat iemand doormaakt, wat een bepaalde gebeurtenis betekent, dan levert dat kennis op. Vaak wordt aan deze kennis uit de presentiebenadering minder gewicht toegekend dan aan de kennis van bijvoorbeeld de Riagg, de Raad voor de Kinderbescherming of de dokter. In twintig minuten weten ze het allemaal beter dan degene die dagelijks met iemand optrekt.

De tweede opmerking gaat over *schijn*. Eigenlijk is het een tamelijk vreselijke ontdekking dat de mensen in mijn onderzoek laten horen dat zij veel hulp ontvangen, maar deze te leeg vinden. Ze zeggen: er is van alles en het ziet eruit alsof er voor mij gezorgd wordt, maar het gaat niet om mij; ze zijn er niet voor mij. In sommige buurten krijg je die indruk heel sterk: daar zitten op een gezin soms wel tien hulpverleners, maar gehoord en geholpen voelt men zich niet.

Daarom is de term presentie gekozen, want daarin zit het aandachtige. Moderne werkers moeten voldoen aan protocollen, kwaliteitseisen en productienormen. In een heleboel opzichten is dat ook goed, maar het schiet door en je hebt daardoor heel weinig ruimte en tijd om uit te zoeken wat iemand werkelijk nodig heeft en wie iemand werkelijk is.’

Wat is de relevantie van de presentiebenadering voor de GGz?

‘Ik heb onderzoek gedaan naar het werk van het buurtpastoraat. In dat kader hebben wij buurtbewoners geïnterviewd. Het was opvallend hoe vaak in de levensverhalen van deze mensen de Riagg opdook. Ze lieten er geen spaan van heel. De geboden hulp werd afgebrand. Het commentaar heeft vooral betrekking op de tijd: dat hulpverleners steeds op hun klokje zitten te kijken en dat je er op tijd moet zijn. Een ernstiger punt is dat mensen het gevoel hebben dat hun verhaal wordt afgepakt of dat het verdraaid wordt. Daar wordt veel over gemopperd. Een deel van de kritiek die mensen hebben op de GGz is natuurlijk *gerelateerd* aan de praktijk van de presentiebenadering. Wat mensen daarin aanspreekt is dat de presentiebeoefenaar dicht bij henzelf en hun leefwereld staat. Mensen hebben het gevoel dat ze beter begrepen worden, dat men beter snapt waar het probleem over gaat. Ze waarderen het dat als het verdriet te groot is, ze gewoon maar een kopje thee samen drinken. Het trouw zijn van de presentiebeoefenaar is van belang. Mensen zeggen dat ze het gevoel hebben dat ze het niet snel kunnen verknallen. De presentiebeoefenaar blijft terug komen.’

Is de ggz teveel gericht op het oplossen van problemen?

‘Wat de Riagg mist is dat ze niets kan met eenzaamheid. Troost betekent voor mij iemand niet alleen laten. Mijn ontdekking in het werk van pastores is dat ondanks alle problemen, zoals geldgebrek, verslaving, niet met je kinderen overweg kunnen, het grootste probleem van mensen in een gemarginaliseerde positie de eenzaamheid is. Het lijden van veel mensen heeft een kern van eenzaamheid en de presentie-beoefenaren hebben aandacht daarvoor. De Riagg is teveel gericht op problemen en het oplossen daarvan. Ze heeft te weinig oog voor de mens die leeft met die problemen. De presentiebeoefenaar wil van betekenis zijn door een betrekking aan te gaan met die eenzame mens. Louter door die betrekking wordt die mens zichtbaar. Professionals zijn zeer op de kwaal gericht, maar zo wordt het gevoel genegeerd.

De mensen in het onderzoek hebben naast de Riagg vaak nog met een of andere hulpverleningsinstellingen te maken. Er gaat van alles mis met de samenwerking tussen de instellingen. De reguliere hulp is een soort georganiseerde onverantwoordelijkheid. Dat klinkt wel hard, maar als je ziet over hoeveel schakels de hulp georganiseerd is, dan kan je niet anders concluderen. Niemand ziet wat er precies van de hulp terecht komt en daarom is uiteindelijk niemand aanspreekbaar op falen of verwaarlozing. Voor die versnipperde aanpak is het leven en het leefmilieu van de betrokkenen veel te onoverzichtelijk. Ondanks alle hulp gaat het dan gewoon mis. De presentiebeoefenaren zitten middenin het leefmilieu. Zij dragen vaak de volle last van die onverantwoordelijkheid. Zij zijn vaak de puinruimers van wat mislukt is in het reguliere circuit. Ik denk soms, als ik dat hoor over die hulpverleners: kom toch eens kijken in de buurt, dan snap je onmiddellijk wat er is.’

Doortje: het is wel een stokoud thema. Querido zei het al: ‘Het is welhaast onmogelijk de invloed te overschatten, die het zien van de patiënt in zijn eigen omgeving heeft op de intramuraal opgeleide artsen. In dit eerste contact, dat vaak in de gespannen sfeer van een acute crisis verloopt wordt een beeld ontvouwd dat naar mijn overtuiging op geen enkele andere wijze te verkrijgen is. Het geheel van de omgeving spreekt vaak luider en duidelijker dan de patiënt zelf.’

Is de presentiebenadering niet gewoon meer aandacht voor de vraag van de cliënt hebben?

‘Het is een misverstand te denken dat present zijn makkelijk is. Werkers moeten het vermogen hebben om met verstand zowel de regels serieus te nemen als aan hun laars te lappen. Presentiebeoefenaren moeten reflecteren op wat ze doen, moeten reflectief sturen. Rechtlignig de regels volgen is nooit goed, maar er zomaar van afwijken ook niet, ook niet als cliënten erom vragen.

De presentiebeoefening is daar aangewezen waar hele krachtige handelingsmodellen geïnstalleerd zijn in het denken van professionals. Dus hoe sterker mensen denken zó moet je dat doen, zo moet je dat zien, hoe meer de presentie iets te bieden heeft. Het probleem is namelijk dat hoe krachtiger de modellen zijn, hoe beperkter de handelingsmogelijkheden zijn en hoe meer mensen juist als mens erbij inschieten. De specialistische behandeling plaatst te veel van de mensen tussen haakjes. Dat geldt trouwens voor zowel de cliënt als de hulpverlener. De presentiebeoefening maakt specialistische hulp niet overbodig, maar het zou de moeite waard zijn die behandeling een hoger presentiegehalte te laten hebben.’ Is de presentiebenadering een methodiek? ‘Ik vind dat een lastig probleem. In mijn boek (deel IV, hoofdstuk 6) heb ik de presentiebenadering wel degelijk als methodiek beschreven. Mensen die onmiddellijk denken te weten wat de presentiebenadering inhoudt, wantrouw ik. Ik werk daarom graag met casuïstiek. Zonder voorbeelden zeggen mensen al gauw, ach dat is toch empathie, dat is toch gewoon een aardig mens zijn. Je kan de presentiebenadering alleen goed zichtbaar maken aan de hand van de praktijk. Die is bovendien volstrekt alledaags, maar het alledaagse is ook uiterst ingewikkeld. Het gaat om de kunst het alledaagse te benutten. Mensen denken te snel dat als je anderen met waardigheid benadert, en ze een beetje aandacht geeft, dat je dan aan presentie doet. De buurvrouw kan het ook. Om echt goed aandacht te kunnen geven en om de

articulatieprocessen die daarbij horen te voltrekken, moet je professioneel geschoold zijn. Er wordt een bepaalde houding, reflexiviteit en een specifieke omgang met emoties gevraagd en dat kan niet iedereen zomaar. Het innerlijk van de pastoraal werker is voortdurend in het geding. De werker moet door een proces heen, waarin hij zich bewust wordt van zijn eigen vooroordelen, weerstand en ontvankelijkheid. Hij of zij moet daar iets mee kunnen. Een deel van dat innerlijk zal tussen haken gezet worden en een deel zal functioneel ingezet worden. Dat vergt veel zelfinzicht en introspectie, zelfdisciplineren en reflectie. Ik zie dat een vrijwilliger niet zomaar doet. Er zijn trouwens ook cliënten die helemaal geen behoefte hebben aan presentie, die willen gewoon service. Maar er zijn overigens ook heel gekwalificeerde vrijwilligers of (ex)cliënten die door hun eigen biografie te bewerken een hoge mate van zelfreflectie bereiken. Zij weten uit eigen ervaring kwaliteiten als betrokkenheid en trouw te waarderen. Zij weten uit eigen ervaring dat aandachtigheid met waardigheid is verbonden.'

Dient de presentiebenadering als speciale methodiek in de psychiatrie geïntegreerd te worden?

'Ik ben daar nog niet uit. Je kunt op twee manieren kijken naar de presentiebenadering. Je kunt het zien als iets totaal anders, als een echt alternatief. Je kunt ook zeggen de presentiebeoefening zit in alle gewone hulp- en dienstverlening, maar het presentiegehalte is ontzettend gezakt. Het is iets wat een goede hulpverlener of een goede onderwijzer al in zich heeft. Zo kun je als verpleegster heel aandachtig en liefdevol iemand wassen. Het is vreselijk als het nonchalant gebeurt. Je kunt in je werk iets meer presentie gericht zijn. Dat is voor je cliënt prettiger, maar ook voor jou als werker. In elke interventiebenadering ligt lijkt me toch op z'n minst een bodem van presentie.

Echter, door een doorgeschoten bedrijfsgerichte benadering is de loutere presentie verdwenen. Binnen de reguliere hulpverlening is de aandacht steeds meer gericht op productie en 'efficiëntie'. Tussen aanhalingstekens want ik zie het als misplaatste efficiëntie. Het is nog maar de vraag of de presentiebenadering minder productief is. De vraag raakt aan het aloude debat over de verhouding generalistisch en specialistisch werken. De specialistische benadering heeft veruit gewonnen, maar er is daardoor ook iets wezenlijks verloren geraakt. Een kenmerk van de presentie is dat ze niet gebonden is aan één vakgebied. Iemand die wat mankeert wordt hedentendage verspreid over zes verschillende disciplines, die elk hun eigen taal, logica en plaats op de maatschappelijke ladder hebben.

Het is een kenmerk van onze samenleving dat die rationalisatie - wat specialisatie is - steeds verder opgevoerd wordt. De poging van Harry Kunneman om het begrip rationaliteit open te breken is daarom belangrijk. Je kunt ook zeggen dat ik het goede recht van een ander type rationaliteit ondersteun. Niet op academische gronden, maar met het oog op een goede praktijk.'

Hoe reëel is het te verwachten dat het presentiegehalte van de gemiddelde werker omhoog kan?

'Ik zou alle beroepsbeoefenaars willen toewensen, dat zij daaraan toe kunnen komen. In een extreme situatie moet je misschien wel een aparte presentiebeoefenaar toevoegen, bijvoorbeeld waar het voor specialisten ondoenlijk is om in de leefwereld aan de slag te gaan. Maar die specialisten moeten dan wel naar die presentiebeoefenaar luisteren, en niet ervan uitgaan dat zij het beter weten. Ze moeten ontvankelijk zijn voor de 'andere soort kennis' van de presentiebeoefenaar. Veel werkers die dagelijks met hun cliënten optrekken kennen dit gevecht met specialisten uit ervaring.'

Doortje: 'Binnen de ggz zijn er op enkele plekken sociaal-psychiatisch verpleegkundigen die iets van een presentiebenadering realiseren. Er zijn ambulante werkers die naar de mensen toegaan, telkens weer terugkomen en hun best doen om in de taal van hun cliënten en op hun termen in contact te komen. Die werkers weten ook wel dat het anders niet werkt. Ik kan me voorstellen dat deze werkers zich ondersteund

voelen door de theorie van de presentie; dat hun zogenaamd langzame manier van werken door die theorie erkenning krijgt.’

Andries: ‘Presentiebeoefenaren proberen de redelijkheid van gek gedrag te begrijpen. Daarom kan de presentiebenadering voor de GGz van bijzonder belang zijn. Als je omgaat met mensen die heel gekwetst zijn, dan is het ook voor de werker van belang dat hij presentie-achtig kan werken. Je wilt recht doen aan de gekwetstheid van de ander en er zelf niet aan onderdoor gaan.

Mensen kiezen een mensgericht beroep vanuit betrokkenheid bij mensen. Veel van die betrokkenheid moet op de werkplek worden ingeleverd. Het innerlijk moet geschraapt worden, betrokkenheid heeft geen productiefunctie. Dat is niet goed voor mensen - voor de klanten niet en voor de werkers evenmin. De presentiebenadering biedt de werkers de mogelijkheid om aan hun intuïtief handelen en innerlijke betrokkenheid meer toe te komen. Mensen uit het veld reageren heel enthousiast op de presentiebenadering. Ik hoor van mensen dat zij in de presentiebenadering vinden waar het hen in oorsprong om was te doen. Maar dat is verloren geraakt, daar is nauwelijks nog tijd, laat staan waardering voor. Overigens zijn anderen om diezelfde reden heel kriegelig over de presentiebenadering. Die zeggen: toen ik begon wou ik dat ook, maar ik weet inmiddels wel beter; het kan niet.’

Denk je dat het realiseerbaar is om de presentiebenadering binnen de praktijk van de Ggz ingang te doen vinden?

‘Ik heb daar twee ideeën over: ten eerste, ja het is realiseerbaar, maar het moet stukje bij beetje door er met elkaar over te praten. Ten tweede ben ik ervan overtuigd dat de wal het schip keert. Ik ben zeer pessimistisch over wat de bedrijfsmatig gestuurde manier van werken in de GGz oplevert. Het is de moeite waard om te onderzoeken wat de presentiebenadering zowel voor cliënten als werkers oplevert. Steeds meer specialismen blijkt niet te werken. De manier van kijken, behandelen, benaderen en omgang moet veranderen. Meer geld hoeft niet. Maar managers en directies moeten wel het nut en het belang van een andere manier van werken inzien. Daarvoor moeten ze met andere ogen kijken, want het is onmogelijk om in hun termen uit te leggen wat je aan het doen bent met de presentiebenadering. Daarom is de ontwikkeling van een goede ‘presentie-taal’ belangrijk.’

[Dit interview verscheen eerder in *Deviant* Tijdschrift tussen psychiatrie en maatschappij, nr. 29, juni 2001]

DE WAARDE VAN NABIJHEID

Over de betekenis van de presentiebenadering

De ggz staat voor een proces van vermaatschappelijking. Een kenmerk daarvan is dat ze deinstitutionaliseert. Dat betekent onder meer dat ze voorbij de grenzen van de ggz zoekt naar mogelijkheden om mensen met psychiatrische problematiek te ondersteunen. Ze krijgt daarbij meer oog voor hoe andere instituties helpend of juist ondermijnend zijn in het streven van mensen om uit de marge te komen. Van de werkwijze van de presentiebenadering van het buurtpastoraat lijkt iets belangrijks te leren.

Een paar jaar geleden maakte ik voor het eerst kennis met wat Andries Baart de *presentiebenadering* is gaan noemen. Al eerder hadden zijn indringende beschouwingen over armoede indruk op me gemaakt¹. Zowel in mijn persoonlijk leven - waarin ik regelmatig verkeer met mensen in de marge, als in het werken aan en denken over *kwartiermaken*, *vriendendienst* en *multiloog* heb ik veel aan het gedachtegoed van de presentietheorie. Presentie staat voor 'iemand aandachtig nabij zijn'. De betekenis daarvan voor gemarginaliseerden, heeft Andries Baart in *Een theorie van de presentie* uiteen gezet. Hij ontwikkelde deze (praktijk)theorie op grond van onderzoek naar het werk van pastores in oude wijken. De presentiebenadering acht hij niet alleen van belang voor buurtpastores. Het meelevend zijn oftewel 'het met en voor mensen er zijn' in heel zijn eenvoud en complexiteit, blijkt voor mensen die vaak een beeld van sociale overbodigheid krijgen opgedrongen, weldadig. Dat moeten ook andere professionals weten: rehabilitatiewerkers, werkers in de maatschappelijke opvang, mensen die met vluchtelingen werken, casemangers of 'groei- en bemoeizorgers'. En niet alleen zij, maar ook hun managers, beleidsmakers, subsidiegevers etcetera.

Baarts lijvige studie bestaat uit vier delen. Zijn bijzondere belangstelling gaat uit naar het feitelijke doen en laten van pastores in oude wijken en de vraag hoe dat *precies* bijdraagt aan het welzijn van mensen. Daartoe verkent, beschrijft en analyseert hij het integrale handelen van de onderzochte pastores tot in de finesses. De lezer wordt geconfronteerd met ware monnikenarbeid. Dat heeft als voordeel dat duidelijk wordt waar de presentiebenadering vandaan komt en op welke ervaringen ze stoelt. Het lezen van deze monnikenarbeid vraagt echter van de lezer (om in de sfeer te blijven) engelengeduld. Dat kan niet van iedereen worden verwacht. Ik probeer in dit artikel een flinke tip van de sluier op te lichten. Enerzijds om nieuwsgierig te maken naar het boek, anderzijds om de presentiebenadering voor een belangrijk deel over te dragen².

Voor een eerste introductie is het dienstig afzetpunten te formuleren. Zo kun je zeggen dat presentie staat tegenover op afstand staan - Baart gebruikt de termen *distantiëring* of *afstandneming*. Hij laat zien hoe veel geïstitutionaliseerde hulp, zorg en bijstand zich daar schuldig aan maken. De presentiebenadering is een *leefwereld-benadering*; steeds wordt geprobeerd de afstand tussen professional en cliënt te overbruggen. Een bureaucratische omgang met problemen en mensen - een waarin de *stysteemwereld* centraal staat - is de presentiebenadering vreemd.

Ten tweede maakt Baart een onderscheid tussen een presentiebenadering en een interventie-benadering. In de interventiebenadering staat de oplossing van gesignaleerde problemen centraal. Veel problemen laten zich echter niet - en zeker niet makkelijk of dadelijk - oplossen. In de theorie van de presentie wordt juist het tragische en het noodlottige doordacht en wordt onderzocht wat troost, wat 'een liefdevolle omgang met onomkeerbaar lijden' vermag. Het onderzoek van Baart is op te vatten als een onderzoek naar een alternatieve vorm van professionaliteit. Een vorm waarin niet het sociaal-technische en bedrijfsmatige

produceren overheerst, maar waarin ruimte bestaat voor existentieel beraad, voor sturing op basis van reflectie, voor nabijheid, dialogische omgangsvormen, normatieve overwegingen en dienstverlening³. De presentietheorie legt de vinger op een verwaarloosd aspect van allerlei soorten hulp en bijstand aan mensen. Het geeft naam aan dat tekort, beschrijft een alternatieve manier van doen en biedt zicht op de grondslagen ervan. Bovendien - niet onbelangrijk - wekt het een verlangen om zo te werken.

Gelijkenis

Het is opvallend hoe groot de gelijkenis is tussen de discussie in de kerken over het oude-wijken-pastoraat en de discussie in de ggz over outreachend werken, mobiele teams. Weg vanachter het bureau de straat op, de buurt in, weet hebben van de context van problemen, ervaren hoe problemen geleefd worden, niet het instituut centraal zetten, maar de vragen van mensen.

In 'de oude wijken' speelt zich een leven af waar de kerken geen weet van hebben, de kerkgangers niet en de professionals evenmin. Er kan gemakkelijk verkeerd tegen dat leven aangekeken worden. Het kijken moet niet vanuit het belang van de kerken maar vanuit het belang van de mensen gebeuren. In kerkelijke taal: het kijken moet 'bekeerd' worden.

Naast mensen staan in hun streven naar behoud van hun zelfrespect en hun zoeken naar zingeving aan hun bestaan, daar draait het in de presentiebenadering om.

Ook in de kerk blijkt het geen pais en vree. Het opkomen voor deze buurtbenadering en het onderzoek ernaar is niet zonder horten en stoten verlopen. Baart doet daarvan openlijk en precies verslag. De buurtpastores willen geen grote wijken, willen traag mogen werken, de productie- en opbrengstverwachtingen moeten worden afgezwakt. Om in de buurt te kunnen zijn moeten de pastores de handen vrij hebben. Men bindt de strijd aan met gemakzuchtige interpretaties van het buurtleven: scheer de buurtbewoners niet over een kam, houd rekening met de vele gezichten van het buurtleven. Men keert zich tegen overhaaste beleidsvoornemens en maakt ruimte voor flexibele en op de lokatie toegesneden antwoorden.

Het lukt de opdracht voor het buurtpastoraat vast te houden: 'Aanwezig zijn bij mensen en groepen van mensen in oude stadswijken om vanuit hun leefsituatie, hen te ondersteunen in hun streven naar herstel en behoud van hun waardigheid en zeggenschap in zaken die hun bestaan bepalen en in hun zoeken naar perspectief in hun leven en samenleven.'

Bewegen in de leefwereld

De werkwijze van de buurtpastores lijkt uiterlijk het meest op die van het *Integratieproject Westerpark* waar twee sociaal psychiatrisch verpleegkundigen vanuit een buurthuis werken in de buurt met een open agenda. Zij worden betaald door de deelraad Westerpark juist om 'er te zijn' voor al die gevallen die door niemand opgemerkt worden, maar wel dringend zorg nodig hebben⁴.

Ook de twee buurtpastores - die Baart in zijn onderzoek zeer nauwgezet volgde - verkeren op straat of op een andere cruciale plek in de buurt, zij delen in het leven der buurtbewoners, kunnen aangeklampt of binnengevraagd worden en zijn in elk geval ongehaast en onbezet. Huisbezoeken ontwikkelen zich van 'het hart luchten' tot vragen om praktische hulp en informatie, tot zeer intensieve, langdurige hulpverlenings- en begeleidingsrelaties die draaien om (existentiële) problemen. De pastores gaan ook mee naar instanties, naar gedenkplaatsen. Het gezamenlijk spreken wordt aangevuld met gezamenlijk klussen doen, gezamenlijk formulieren invullen, telefoneren, eten, winkelen etc. Net als in Westerpark draaien de problemen in de buurt om eenzaamheid, geldgebrek, verslaving, relatieproblemen, ziektes, vijandigheden, psychiatrische klachten en wat dies meer zij.

Het werk van de buurtpastores is bemoedigen en het inweven van mensen in sociale netwerken. Soms worden mensen naar verantwoordelijke posities in buurtinitiatieven geleid waar ze vervolgens gecoacht worden. Bij de ene pastor neemt het de vorm aan van 'buurtopbouw-achtige' initiatieven: de oprichting van een voetbalkooi of de herinrichting van een plantsoen. Hij neemt sterk stimulerende, koppellende, bemiddelende en actief begeleidende rollen op zich. De andere pastor heeft meer oog voor het feit dat bepaalde groepen buurtbewoners niet bereikt worden. Zij probeert duurzame relaties op te bouwen en neemt daarbij wisselende rollen op zich die zich laten typeren als die van moeder, vriendin, tante. Zij probeert 'uit te graven wie en wat het meest is weggestopt'. Door deze nabije opstelling worden het geweld, de vernedering, de misdadigheid, de bedreiging en mishandeling zichtbaar. Het leidt ook tot het zoeken naar openingen, perspectieven, alternatieve rolmodellen en veilige milieus. De pastores wortelen zich in de aan hen toevertrouwde buurten en hebben contact met het treurigste en meest geschonden deel van het buurtleven. Overigens dat niet alleen. Zij delen ook in het feesten. Onvermijdelijk krijgen de pastores via hun pastoranten te maken met instanties en hulpverlening, met het welzijnswerk en de reclassering. De pastores doen de ervaring op dat veel hulp niet aankomt, bureaucratisch is ingericht, ontmoedigt, stroperig is en slecht gecoördineerd verloopt. Ze maken barre tochten door de instituties.

Het boek van Baart is traag maar tegelijk indringend. Het dompelt je onder in de ervaringen van de buurtpastores en via hen in al die levens die er meestal niet om liegen. Baart ziet de twee pastores die hij in het bijzonder volgde, ieder een eigen werkmodel hanteren met elk sterke (en zwakke) kanten. Om daar iets van te laten zien spreek ik hier, wanneer dat ter zake is, over de ene en de andere pastor. De ene pastor boort naar krachtbronnen bij mensen die erg in de put zitten. Hij zegt: 'Het gaat er niet om dat het concrete probleem verdwijnt, maar dat men de kracht zal hebben, dat men er wat op uit doet, dat men overeind blijft en niet meegezogen wordt. Dat mensen niet bij de pakken neer gaan zitten of defaitistisch en onverschillig worden. Dat zij hun verlangens articuleren ten overstaan van relevante derden (zoals bestuurders en welzijnswerkers). Dat ze iets gezamenlijks doen en hun krachten bundelen. Dat ze door dat alles trots op zichzelf zijn, zelfrespect en een hoger zelfbeeld ontwikkelen.' Hij bezielt op een aanstekelijke manier de zaak en toont zijn vertrouwen erin. Hij maakt lichtpuntjes.

Het kwaad uithouden

Soms heeft deze pastor de neiging het kwade en de ellende te verkleinen, buiten beeld te drukken, van zijn dominante plek te halen of vijandbeelden af te breken. Een manier om het kwade van de agenda af te voeren is om er simpelweg niet of nauwelijks aandacht aan te besteden, of het naar de marge te duwen, het zelfs te ontkennen door iets anders centraal te stellen. In dezelfde sfeer worden tegenslagen soms slechts kort vermeld. Later geeft hij toe dat sommige problemen en sommige terugslagen zo hardnekkig zijn dat er weinig anders opzit dan het uit te houden. Als het niet meer lukt iets positiefs te identificeren of het massieve kwaad naar de zijlijn te dirigeren, gaat de pastor 'met een stom geslagen mond bidden'. Hier speelt de vraag hoe om te gaan met ogenschijnlijk perspectiefloze situaties.

Het verduren van pijn, verdragen van het kwaad en het aandurven zien van redeloos lijden en de eigen onmacht, lijkt meer de kracht van de andere pastor. Verduren en verdragen heeft de betekenis van: ik zie wat jou treft, ik zie hoe ontzaglijk en onverdraaglijk groot het is en hoe weinig ertegen te ondernemen valt, maar ik verlaat je niet. De band, de aanwezigheid wordt herbevestigd. De kern van de bevestiging bestaat eruit dat de pastor met de pastorant het kwaad dat hem of haar treft onder ogen durft te zien, niet klein maakt, niet wegpoetst, niet oplost, niet klinisch herbenoemt, niet afneemt, niet ontkent. Kenmerkend voor deze pastor is dat ze de pijn bevestigt, dat ze de twijfel die erbij hoort laat staan, het verdriet een kans geeft

en erin slaagt om zo terughoudend te zijn dat het kwaad überhaupt tevoorschijn kan komen. Blijven bij 'het kwaad' (of bij 'het lijden') is blijven bij de getroffene.

Het verlangen genereert energie

De pastorant - eventueel daartoe aangemoedigd - vertelt zijn verhaal; de (ene) pastor vraagt naar een goede herinnering, iets dat van beslissende waarde is geweest. Die goede herinnering onthult een verlangen en dat verlangen op zijn beurt genereert energie. Die energie voedt de actie en in de mate dat deze slaagt, levert dat de pastorant op dat deze meer baas wordt over zijn eigen leven. De pastor zorgt dat ideeën kracht krijgen, een breed draagvlak vinden, zorgt ervoor dat ideeën verder verteld worden en draagt ertoe bij dat de mensen wakker en kien blijven. De pastor werkt zo aan het actorschap van de buurtbewoners, aan hun handelingsbekwaamheid, ook om de buurt tot een menswaardiger geheel te maken.

De (andere) pastor heeft de onderzoeker (in casu Baart) geleerd hoe hij moest kijken om de subtiele betekenissen en fijnzinnigheid van situaties te onderkennen. Ze móet (bijvoorbeeld in haar dagboeken) wel in bijzonderheden treden. Waarom al die details? Omdat daarin de zin van het geheel schuilgaat. Het gaat om schijnbaar alledaagse vertellingen. Schijnbaar onbeduidend, maar je moet erbij willen blijven en zien wat erachter vandaan komt, om de waarde ervan te onderkennen. (Dit verklaart voor een deel de dikte van het boek van Baart.)

Het beheer van de relatie

Een relatie wordt door de pastores gezien als een aanhoudende prestatie van twee mensen, een nabijheid tot de ander die daardoor gezien, erkend en opgenomen wordt. Beheer van de relatie betreft overigens ook fatsoenlijke zelfzorg. Je laat de ander niet schieten maar ook jezelf niet. Zonder zelfzorg is geen relatie mogelijk.

De pastores leveren ook strijd - bij tal van instanties strijden ze over de vraag tot wie ze zich nu eigenlijk richten en voor wie ze denken er te zijn. Ze kiezen voor wat bedreigd is, en schromen niet te moraliseren, of soms een norm voor te houden, ongemakkelijke en suggestieve vragen te stellen, een pijnlijk punt naar voren te schuiven, en een enkele keer weg te gaan. Terwille van de kwaliteit van de relatie - ook met instanties - wordt een flinke portie 'ongemakkelijkheid' op zich genomen.

Van exposure naar presentie

De door Baart beschreven praktijken wortelen in *exposure*. Letterlijk vertaald is *exposure* 'bloot stellen aan' en dat is ook precies wat er gebeurt. In de meest algemene zin is het de bedoeling een situatie (een buurt) *van binnenuit* te leren kennen. De *exposure* dompelt de pastor onder in een hem of haar vreemde wereld in de hoop dat de eigen (voor)oordelen krimpen ten gunste van het begrip voor het leven, zoals het feitelijk in de buurt geleefd wordt. Het is wat anders dan op de hoogte zijn van allerlei buurtgegevens, aantallen en soorten migranten, mensen zonder en met werk, aantallen mensen met geringe inkomens, slechte huizen etc. Dat is ook belangrijk, maar in de exposure ligt de nadruk op *het ervaren* van het leven in de buurt.

Baart onderscheidt vier - elkaar enigszins overlappende - stadia in de exposure.

(a) De onderdrukking en beheersing

In deze eerste fase levert de pastor een innerlijk gevecht, onderdrukt en beheerst een snelle oordeelsvorming; die moet worden opgeschort, net als de afkeer, het medelijden, de romantisering, de neiging om vooral wat te gaan doen of de neiging om op metaniveau te gaan theoretiseren. Dat doet afbreuk aan de blootstelling en het kennen van binnenuit. Zij die geen stem hebben, moeten niet andermaal worden overschreeuwd.

(b) De zuivering

De pastor staat voor de taak de buurtfeiten en interpretatiekaders, de eigen motieven, voorkeuren en gewoontes te ontwarren. Dat taaie ondervragen van zichzelf (liefst met behulp van een supervisor en een dagboek) dient ertoe de buurt en haar bewoners in hun eigen taal tot spreken te laten komen. De zelfreflectie scheidt de ruimte voor de anderen om te verschijnen zoals ze (kunnen en willen) zijn. Het gaat niet om de onderdrukking van 'het zelf', het gaat erom geleidelijk het vermogen te ontwikkelen om de eigen hebbelijkheden en beperkingen te hanteren. Zo krijgt de professional weet van welke vertekeningen hij zelf aanbrengt en waar de grenzen liggen van zijn ontvankelijkheid.

(c) De ontvankelijkheid

De zuivering is (dus) geen doel in zichzelf: de bevochten openheid maakt dat er ruimte ontstaat voor 'het andere leven'. Heel het proces, waarin de wil tot verklaren, oordelen en handelen wordt opgeschort maakt de weg vrij voor het ontstaan van een verantwoordelijkheid nemende betrokkenheid bij wat zich concreet aanbiedt en wat vraagt om compassie, inzet, respect en zorg.

(d) De toewijding

De uiteindelijke betekenis van de exposure ligt (ook weer) niet in de ontvankelijkheid, maar in de toewijding die erop volgt. De radicale en praktische toewending naar wat werkelijk terzake doet. Toewijding - Baart benoemt de verhevenheid van het woord - is intense, trouwe, dienstige en verantwoordelijkheid aanvaardende inzet voor de ander en wat *deze* als een wenselijk goed ervaart.

De exposure is van belang om zich liefdevol te verbinden met het geheel andere, zonder het negatieve te vergelijken of niet op de juiste waarde te schatten. Dat laatste zou ertoe leiden dat professionals zich jaren later diep gefrustreerd van de buurt of van het werk afkeren omdat de buurtbewoners of de cliënten – zoals Baart het kras samenvat - 'onverbeterlijke, oversekste, spilzieke en egoïstische vreetzakken' zouden zijn. In de exposure ervaren professionals dat dit nooit de enige toepasselijke kwalificaties kunnen zijn. Situaties en mensen zijn dubbelzinnig en complex. De exposure beoogt niet alleen het zich openen maar vooral het zich *gekwalificeerd* wenden tot de werkelijkheid in heel haar dubbelzinnigheid en paradoxaliteit. De buurt moet niet te mooi en te goed, maar evenmin juist omgekeerd te slecht en rottig worden voorgesteld. Een goede uitkomst kan zijn dat de exposure laat blijken dat een pastor bepaalde zaken niet goed aankan, er gewoon niet mee overweg kan. Anders gezegd: de eigen grenzen worden in de exposure grondig gethematiseerd. Het gaat er niet om mensen over grenzen te laten gaan, maar het gaat er wel om grenzen op te zoeken, ze te onderkennen en te beproeven en ze vervolgens te leren hanteren en soms – waar wenselijk en mogelijk – ze te verleggen. In de exposure wordt dus niet slechts de buurt onderzocht, maar ook en vooral de professional.

De opbrengst is niet ware kennis over de buurt of zichzelf, maar een houding van volgehouden openheid. Dat is geen stabiel bezit maar een permanente opgave die voortdurend aandacht en oefening behoeft. Als die opgave met goed gevolg doorlopen is, beschermt ze de pastor tegen frustraties die te maken hebben met hooggespannen verwachtingen, eenzijdige en gefixeerde buurtbeelden en geheel of gedeeltelijk ontkende werkelijkheden. Men is niet langer te ingevuld (bevangen) noch het onbeschreven blad dat alleen door de ander volgeschreven wordt. Beide is niet goed.

Baart beschouwt de presentiebenadering als een specifieke voortzetting van de exposure. Anders gezegd, als een methodisch uitgewerkt vervolg ervan, een professionele vertaling van de in de exposure verworven persoonlijke instelling.

Slot

Intussen ben ik met zevenmijlslaarsen door de eerste drie delen gewandeld en is hier en daar iets van de

inhoud van de presentiebenadering opgelicht. Het vierde deel van het boek is echter het meest omvangrijk. Het handelt over armoede en sociale overbodigheid, over de leefwereldbenadering, de betekenis van de pastores in de beleving van buurtbewoners, een kritiek op het afstandnemen van hulp, zorg en bijstand (afstand tot de pastoranten wel te verstaan), om uiteindelijk te komen tot de integratie van alle inzichten en de uitwerking van de presentietheorie.

In het navolgende besteed ik nog kort aandacht aan de betekenis van de presentiebenadering in de beleving van de buurtbewoners (en een enkele professional.) Want daar gaat het toch allemaal om. Een onderzoekster is de buurt ingegaan en heeft mensen met wie de pastores optrokken - en die door hen waren aangewezen - vrijelijk laten spreken over het werk van de presentiebeoefenaren. Mocht de lezer denken dat het om een andere doelgroep gaat: veel van deze 'pastoranten' hadden met hulpverlening van de Riagg van doen (of van doen gehad) en soms ook opnames achter de rug.

Ik besluit met een paar citaten:

'Ik heb gepraat over dingen die heel diep van binnen zitten en die ik eigenlijk nooit bloot geef. Na afloop van het gesprek was ik uitgeput, maar ik heb vannacht voor het eerst weer zonder slaappillen geslapen. (...) We hebben het gevoel dat er eindelijk iemand is die onze problemen serieus neemt. Wij hebben hulp gezocht bij de Riagg en het CAD, bij de politie, maar we kregen nergens gehoor.'

De pastores bemiddelen in burengedoe, soms rond psychiatrische patiënten die gepest worden. 'Hij is iemand die er als mens voor je is. Hij stelt zich op als mens. Hij heeft respect en hij luistert goed. Hij geeft me ook feedback, bijvoorbeeld door te zeggen dat ik me ondanks alles staande houd. Het doet mij goed dat af en toe eens te horen.' Van anderen hoort zij zulke dingen niet, want ze heeft niemand met wie ze kan praten.

Hebben de gesprekken een doel? 'Geen ander doel dan het contact zelf. Hij kan mijn problemen natuurlijk niet oplossen. Hij geeft me wel steun. Door de bevestiging die hij me geeft, werkt hij misschien toch indirect mee aan een oplossing. Door wat hij zegt krijg ik meer zelfvertrouwen. Hij laat me anders naar mezelf kijken. En door zijn bezoeken lost hij ook een heel klein stukje van mijn eenzaamheid op.'

De pastor is vaak bemiddelaar en soms een opstapje naar een instantie. De teamleider van de thuiszorg: 'Er zijn wel instanties die de mensen aan de onderkant van de samenleving met hun problemen zouden moeten helpen - de sociale dienst, het maatschappelijk werk - maar voor sommige mensen, in sommige situaties, zouden ze er net zo goed niet kunnen zijn. De drempel is gewoon te hoog geworden.'

'Door op straat te zijn waar mensen haar steeds langs zien komen, maakt ze het gemakkelijk haar aan te spreken. Ik ben ervan overtuigd dat ze zo de mensen bereikt die haar hulp het hardst nodig hebben.' 'Zo vrij als met haar ben ik met niemand. Ik wil de poespas van professionele hulp niet. Alleen aan haar laat ik mijn echte gevoelens zien.'

'Het kost veel tijd om het vertrouwen van mensen te winnen. Vervolgens komt er heel wat kijken om mensen die zijn vastgelopen, over te halen hulp te zoeken bij instanties.' Andere sleutelfiguren in de buurt suggereren mensen een keer met de pastor te gaan praten of vragen de pastor een keer bij iemand op bezoek te gaan.

En als laatste: 'Als je met de mensen verkeert, word je een van hun. Dan kun je hun problemen invoelen. Het is heel wezenlijk werk, maar het oogt niet. Men heeft er geen weet van wat je doet. Voor de buitenwereld stelt het niets voor. Men staat er wel sympathiek tegenover maar vraagt toch het eens hard te maken wat precies gedaan wordt. Maar dat kan niet. Het is geen doen, het is er zijn. Daar gaat het om. Men wil zo vaak resultaten en bewijzen zien. Maar dit werk laat zich niet bewijzen. (...) De pastor kwam een keer of twee keer in de week om bij te praten, uit te huilen en bij te tanken. Zeker een keer in de maand komen we toe aan echte bezinning op het werk, pas op de plaats maken en kijken of we nog goed bezig zijn. Pas op geen duvelstoejager te zijn. De waarde van het werk is dat je mensen hun zelfrespect

teruggeeft. Daar slaagt de pastor in, door de mensen nabij te blijven. Veel mensen verkommeren. Door dit werk verkommeren er minder.’

GGZ-werkers zijn geen buurtpastores, maar het lijkt mij dat juist voor rehabilitatiewerkers veel valt te halen bij *Een theorie van de presentie*, omdat deze een radicale toewijding tot de meest uitgesloten en uitgestotenen uitwerkt.

Noten:

¹Andries Baart, Armoede, Trouw, katern Letter en Geest, blz.1-2, 19 oktober 1996;

Andries Baart, Zorg geven aan de armen: de opgave naderbij te komen, in: L. Laeyendecker, P.P.G. Hodiament, A.J. Baart, A.J.M. van den Hoogen, Sociale overbodigheid, KSGV, Nijmegen, 1998, blz. 50-98

²In nummer 4 van Psy (2001) schreef ik als Geestgrond-bijdrage een eerste introductie Men zoekt een mens en krijgt een functionaris. In Deviant 29 (juni 2001) verscheen van Majone Steketee en ondergetekende een interview met Andries Baart: De kern is aandacht. In mijn proefschrift Kwartiermaken (Boom) worden in de hoofdstukken 5 en 6 delen van de presentiebenadering voor het voetlicht gebracht.

³Zie ook Andries Baart (red.) Sociale Interventie 3 (1996) Themanummer over normatieve professionaliteit.

⁴Zie: Gerard Vermond, Niet alleen bij overlast. Wijkgerichte sociaal-psychiatrische zorg in Amsterdam West, Sociale Psychiatrie 47, april 1997

Kees Onderwater, De ontwikkeling van een maatschappelijke steunsysteem in Westerpark, Maandblad Geestelijke volksgezondheid, 2001/1, blz. 37-46

Wim Kannekens, In de buurt en over straat. Integratieproject Westerpark/Oud-West, Maandblad Geestelijke volksgezondheid, 12. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum

[Dit artikel verscheen eerder in *Passage*, tijdschrift voor rehabilitatie, september, 2001]

BETEKENIS VAN DE PRESENTIEBENADERING VOOR DE SOCIALE PSYCHIATRIE

Het huidig tijdsgewricht laat zich wat betreft de ggz kenmerken door het proces van *vermaatschappelijking*. Vermaatschappelijking betekent fundamenteel - en ik hanteer hier een definitie van Andries Baart - dat iemand van een positie buiten het gewone maatschappelijke verkeer en buiten het alledaagse sociale leven, weer deel kan nemen aan dat maatschappelijk leven, naar eigen wensen en vermogen (Baart, 2002). Anders gezegd: vermaatschappelijking beoogt uitsluiting tegen te gaan.

Om maar met de deur in huis te vallen: ik denk dat de sociaal psychiatrisch verpleegkundige in het voorkomen en tegengaan van uitsluiting een cruciale rol heeft te vervullen. Niks voorbij de spv. De spv centraal in de vermaatschappelijking. De *sociale* psychiatrie is meer dan ooit nodig. Maar dan wel met de nadruk op het *sociale*. (Op de studiemiddag van de NVSPV - najaar 2001 - is dit overigens ook geconcludeerd: de sociale psychiatrie moet weer meer werk maken van het sociale - moet terug naar haar wortels.)

De psychiatrie - breder de ggz - is dat sociale een beetje kwijt geraakt. De oriëntatie heeft zich verengd tot de medisch biologische benadering. Die benadering maakt het moeilijk anders te denken dan in termen van psychisch ziek en gezond; ze maakt het moeilijk anders te denken over anders zijn. En voor de vermaatschappelijking is dat juist belangrijk. De toename aan biomedische kennis (en behandeling) heeft het integratiepotentieel in de samenleving niet verhoogd. Meer kennis leidt wel tot meer geïdentificeerde psychiatrische problematiek, maar het leidt niet tot meer begrip of tolerantie voor mensen met een psychiatrische achtergrond.

Een benadering die radicaal tegemoet komt aan de wens het sociale weer meer in het vizier te krijgen is de *presentiebenadering* - zoals ontwikkelt door Andries Baart in *Een theorie van de presentie* (Baart, 2001). Andries Baart ontwikkelde zijn theorie op grond van onderzoek naar het werk van pastores in oude wijken. Hij zag in het werk van deze buurtpastors hoe het 'met en voor mensen er zijn' in heel zijn eenvoud en complexiteit, hun erkenning en waardigheid dient - en hoe belangrijk dat is voor mensen in de marge. (Dat de door hem onderzochte praktijken van het buurtpastoraat met dezelfde doelgroep te maken hebben, maakt hij in zijn boek heel aannemelijk.)

In het navolgende behandel ik de volgende vragen:

I Hoe kan je dicht bij 'de ongewone ander' komen?

II Hoe kan je bevorderen dat anderen bij 'de ander' blijven?

III Welk beleid steunt deze pogingen?

I Hoe kan je dicht bij 'de ander' komen?

Aansluiten om uitsluiting tegen te gaan

Ik kenschetste vermaatschappelijking al even als het tegengaan van uitsluiting. Presentie doet dat op een heel letterlijke manier: iemand die present is, iemand die presentie beoefent is iemand nabij, zo dat de ander niet meer alleen is, niet uitgesloten, niet geïsoleerd, niet gemarginaliseerd, niet alleen gelaten met zijn verhaal over het lijden. Presentie brengt verbinding tot stand.

In de presentiebeoefening draait alles om aansluiting. Aansluiting door een goede en nabije relatie, aansluiting door zorg voor de waardigheid van de ander, aansluiting door erkenning zodat de ander 'hoe gek, hoe anders ook' steeds voluit in tel is, aansluiting door de onopgeefbare wil het beste van iemands mogelijkheden waar te laten worden en niemand ooit af te schrijven. In de presentiebenadering gaat het om

een soort voorzichtige traagheid die ruimte geeft aan wat zich niet laat afdwingen. En dat is ook aansluiting.

Andries Baart werkt die aansluiting grondig uit en hecht er het grootste belang aan (zie ook Kal, 2001a). Immers een groot probleem waarmee cliënten kampen is de niet-afgestemdheid van de werker - het niet aansluiten. Veel hulp komt niet aan omdat de hulp niet is afgestemd - omdat niet de tijd wordt genomen de hulp af te stemmen. Voor aansluiting is tijd nodig, tijd om vertrouwen te winnen, tijd om trouw te kunnen zijn, langdurig te investeren, de ander te leren kennen, uit te zoeken wat de ander zou kunnen bedoelen, verlangen, betekenen.

Als je wilt aansluiten ga je niet uit van jezelf, het eigen gebouw, de eigen agenda. Het gaat uiteindelijk om het ritme en de plek van de ander, ook als die chaotisch en onvoorspelbaar zijn. Als je niet met de ander in diens leefwereld en met diens leefwereld in contact treedt is de vermaatschappelijking ten dode opgeschreven. (Dat lijkt mij ook de kern van het sociale van de sociale psychiatrie.)

Om aan te sluiten zal de beroepsbeoefenaar door trachten te dringen in de werkelijkheidsbeleving en situatiedefinitie van de betrokkene. Baart (2001) onderscheidt in dit proces verschillende dimensies, waarvan ik er een vijftal noem¹ : (a) Er wordt gezocht naar de positieve kant van een marginale of alternatieve levensstijl; het gaat erom het vitale, dat wil zeggen het onder bepaalde omstandigheden redelijke karakter ervan, te herkennen, oftewel te zien dat in beginsel het gedrag of de leefstijl betekenis heeft voor de cliënt - ook al zijn de gevolgen op den duur misschien heel ongewenst. Als de betekenis van het handelen voor de betrokkene niet wordt gezien kan men niet goed helpen. (b) De professional is zich bewust van het gevaar dat dreigt wanneer mechanismen van uitsluiting en vernedering, door hem voortgezet worden. Misschien is eerdere uitsluiting juist reden voor de komst van de cliënt. Veel vragen om hulp van kwetsbare groepen ontstaan door een eerder niet geslaagd hulpaanbod. (c) De hulpverlener is er zich van bewust dat het behoud van eer(gevoel) van wezenlijke betekenis is voor zijn cliënt, voor zijn zelfgevoel en daarmee voor zijn identiteit. Alle contact in de hulpverlening zou erop gericht moeten zijn de eigenwaarde en het zelfbeeld van de cliënt te versterken. (Je zou kunnen zeggen: het contact moet bijdragen aan empowerment, het moet mensen bij hun macht, bij hun kracht brengen.) (d) De professional is gevoelig voor keerpuntenervaringen, dat wil zeggen ervaringen die een positieve wending in het leven van de cliënt (kunnen) markeren. Hij herkent ze, probeert ze zo mogelijk op te roepen, de voorwaarden ervoor te bevorderen (hier komt de politiek om de hoek kijken) en een beginnende ommekeer te ondersteunen. Andersom is het signaleren van negatieve keerpunten - de val naar beneden - essentieel, evenals het signaleren van al die omstandigheden die een negatieve carrière of een doodlopend traject doen voortduren. (e) In de presentiebenadering stelt men zich op als sociale hulpbron of - als men zelf niet die hulpbron kan zijn - als hulpmiddel om sociale of culturele hulpbronnen te bereiken (zie ook Kal, 2001). 'Goede hulp- en dienstverlening herkent men eraan dat ze haar inrichting afstemt op de zwakste of meest problematische hulpzoeker', stelt Baart.

II Hoe kan je bevorderen dat anderen bij 'de ander' blijven?

Presentie in kwadraat

Ik richt me nu op de relatie van de hulpverlener met *de omgeving* van de cliënt. Mijn stelling is dat vermaatschappelijking voor zijn succes afhankelijk is van de mogelijkheden van de omgeving om nabij, betrokken en afgestemd te blijven op de ongewone ander. De beroepskracht zal op een specifieke manier aan die omgeving aandacht moeten geven, wil die omgeving 'nabij, betrokken en afgestemd' kunnen zijn of blijven.

Een eerste kwestie die daarbij speelt is *hoe breed* de werker mag kijken en waarmee hij/zij zich wel of niet

mag bezighouden? De ontdekking in de presentietheorie is dat als men de beroepskracht vastpint op zijn of haar zogeheten *core business* (er is ook zoiets als pastoraat in strikte zin) *de beroepskracht er noch voor de ongewone ander noch voor diens omgeving voldoende kan zijn*. Mensen om cliënten heen (familie, burens, vrienden, vrijwilligers, omstanders) kunnen er des te beter voor de ongewone ander zijn in de mate dat de beroepskracht er ook voor hen kan zijn. De presentie verdubbelt zich zo. (Heel effectief.)

Het gaat hier niet alleen om de *private* sociale context, maar ook om de *publieke* sociale context. Om de cliënt staan soms ook tal van instanties, andere beroepskrachten, andere regelingen: de wijkagent, de woningcorporatie, de bijzondere bijstand, de thuiszorg etc. Ook zij moeten geholpen worden afgestemd te raken op de ongewone ander. De spv kan hier als *derde partij* (zie Baart 2002b) optreden, ze kan helpen bij het vertrouwd worden, bij het begrijpen, ze kan bemiddelen, toeleiden, bemoedigen en op de been houden. Dat zijn allemaal essentiële middelen om het proces van vermaatschappelijking te laten slagen. Je kan dat *kwartiermaken* noemen (Kal, 2001b) en het is van oudsher een gewone taak van de sociale psychiatrie. Er bestaat daarbij nadrukkelijk oog voor de kwaliteiten die er bij familieleden, burens, mantelzorgers en vrijwilligers, bij thuishulp etc. gevonden kunnen worden.

III Welk beleid steunt deze (presentie)pogingen?

Zorg voor kwetsbare groepen is complex. Veel voorzieningen die bedoeld zijn om problemen op deze terreinen te verlichten werken niet (goed) voor hen. De groep die de hulp het hardst nodig heeft bereikt de helpers niet vanwege een gemis aan competenties, terwijl juist het ontbreken van die competenties de reden vormt dat men afhankelijk is van deze helpers. Anders gezegd: de kenmerken en problemen van de hulpzoeker vormen een belemmering om aansluiting te vinden bij de instanties van de verzorgingsstaat waarbij men hulp zoekt (Baart, 2001).

De Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling stelt in haar rapport *Kwetsbaar in kwadraat* (uit 2001) dat de *mismatch*, waar het hier dus over gaat, te wijten is aan een doorgeschoten rationalisering in veel voorzieningen en diensten. Dit leidt tot een verlies van de menselijke kwaliteit van zorg en hulp. Het gevoel van verantwoordelijkheid voor het mens-zijn van anderen is vervangen door - ik citeer - 'een handelen in termen van (gedepersonificeerde) eenheden die passen in de mallen van een gestandaardiseerde aanpak en die tellen in een verantwoording in meetbare resultaten'. De trits rationalisering - professionalisering - specialisering verhoudt zich moeizaam tot een persoonlijke inzet ten behoeve van het kwetsbare individu 'in z'n geheel'. De gefragmenteerde - in stukjes gehakte - verkokerde aanpak bindt cliënten aan criteria en regels die de zorg op niets uit doenlopen omdat de problematiek te meervoudig is. Oftewel (nogmaals): het niet-gebruik (of het overgebruik) van zorg en diensten heeft te maken met de ongepaste wijze waarop de zorg of dienst geboden worden.

De presentiebenadering lijkt haaks te staan op de wereld van het professionele regime, vol als die zit met vakregels en beroepscode. Deze regels en codes leiden immers vaak tot afstandneming en verwaarlozing, formalisme en omslachtigheden, ongestuurd bejegeningvormen. Beroepskrachten worden kortgehouden. Er gaapt een kloof tussen de leefwereld van cliënten en de systeemwereld van de professionals.

Hier speelt de vraag welke kennis telt; welke kennis mag gelden, naar wie wordt geluisterd, wie mag zeggen wat er speelt, in welke bewoordingen moet het gezegd.

De werker is een snijpunt van velerlei krachten en maatschappelijke verwachtingen, er zijn

(1) de regels van de beroepsgroep, (2) de eisen van de baas, (3) de verlangens van de cliënt, (4) de persoonlijke achtergrond van de werker in kwestie, (5) de politieke bepaling van wat betaald zal worden, (6) de verdeling van het werk tussen de beroepsbeoefenaren onderling etc.

Toch kan men ook in de meer calculerende termen van het management zich afvragen of er met de

presentiebenadering niet veel te winnen valt:

1. ik noemde al de verdubbelde presentie: als door presentie van de ggz privé en publieke omgeving presenter kunnen zijn kan dat veel hulpvragen schelen;
2. als men op het juiste moment er is voor de ander werkt dat preventief; veel hulpvragen duren voort omdat ze niet serieus worden genomen;
3. Er lijkt nu sprake van overspecialisering; deze staat een integrale hulpverlening in de weg en is uiteindelijk minder effectief dan wordt gesuggereerd. De casemanagement-, zorgcoördinatie- en bemoeizorgprojecten laten zien hoe groot de behoefte is aan een integrale (generalistische) manier van werken (zie ook Lohuis e.a., 2001, Kannekens, 2001).

Raken de werkers door de heel persoonlijke werkwijze, zoals de presentietheorie die voorstaat, niet sneller *burnout*? De conclusie lijkt gerechtvaardigd dat een 'persoonlijke hulpverlening' (gericht op de persoon van de ander en met een persoonlijke inzet) zoals door presentiebenadering wordt beoogd, op zich zelf niet de boosdoener is van burnout. Deze 'persoonlijke hulpverlening' kan echter slechts gedijen als het management van de organisatie zich inspant de medewerkers zelf ook subjectiverend tegemoet te treden. Bureaucratie heeft bijgedragen aan doelmatigheid van hulp- en dienstverlening, onpartijdigheid, brede beschikbaarheid, betrouwbaarheid en rationaliteit. Ze heeft echter ook geleid tot versmalde betrokkenheid, namelijk geïnstitutionaliseerde betrokkenheid (en daardoor toch weer tot onrechtvaardigheid). Bureaucratieën worden niet bevolkt door aanspreekbare personen, maar door anonieme procedures en protocollen. Dat is niet alleen erg voor de cliënten, maar net zo zeer voor de werkers. Betrokkenheid en emoties worden in een bureaucratie niet als bronnen van kennis, maar als storingen en inferieure wetenschap beschouwd. Het is hierdoor dat men afgebrand raakt. Het weg moeten filteren van het persoonlijke en het je af moeten sluiten van jezelf als hulpbron, vormt een obstakel voor een zelfzorgende houding (Baart, 2001, Kal, 2001).

Tot slot: de presentiebenadering als commentaar op hulpverlening en maatschappij

Baart laat in zijn onderzoek zien hoe de hulpverlening en heel onze samenleving doortrokken is van een ideologie van maakbaarheid. Psychisch lijden is in het maakbaarheidsperspectief iets wat genezen moet worden met therapie en medicijnen. De door Baart onderzochte pastores in 'oude wijken' merken dat het genezen regelmatig niet lukt of dat het lijden weer terug komt. Veel hulp- en dienstverleners zijn op *interventie* gericht - op het 'maken' of cureren, terwijl de pastores meer naast de pastoranten gaan staan, met hen zijn om er ook vóór hen te kunnen zijn. Het is niet Baarts bedoeling de presentiebenadering tegen die van de interventie uit te spelen. De interventiebenadering heeft ook zijn recht. Wel zou de interventiebenadering een hoger presentiegehalte kunnen hebben. Ik zei het al: een deel van de hulpvraag wordt in stand gehouden door niet voldoende nabij verleende hulp.

Baart zet tegenover de verbeterde maakbaarheidsideologie 'de tragische benadering'. Sommige dingen wil onze cultuur 'niet waar hebben', hoewel ze wel waar zijn. Er is sprake van een 'vlucht uit de tragiek'. Hoe meer onze samenleving wordt beheerst door 'het kunnen', hoe meer we kunnen, hoe schrijnender alles wordt ervaren wat we niet kunnen. Hoe geavanceerder de antidepressiva, hoe tragischer het lot van degene bij wie het niet helpt. Baart pleit voor troosten op de weerloze, niet makende manier. Niet de bestrijding van gebrokenheid scheidt zin, maar de concrete, actieve toewijding aan die fragiliteit. De maakbaarheidscultuur geeft een heel specifieke lezing van lijden en is gericht op macht over het lijden. Maar die cultuur volstaat niet, al was het maar omdat veel leed en lijden niet kunnen verdwijnen en de leugenachtigheid dat het wel zo zou zijn, ze slechts vergroot. Het present zijn in een context van lijden is belangrijk. Dat is troost, zegt Baart. Troosten is op die manier ook een vorm van handelen. De dominante

opvatting van handelen is evenwel het *maken* van een nieuwe situatie en met overmoed elimineren van wat zich aan storingen voordoet. Het handelen van presentiebeoefenaren - Baart noemt dat het 'handelen op de tragische manier' - staat maatschappelijk niet in hoog aanzien. Binnen het marktdenken is er niet echt plaats voor. Presentiebeoefenaren opereren in een ander register. Er is nauwelijks taal om *het dienen van het meer mens worden* uit te drukken. Baart heeft daaraan met zijn *theorie van de presentie* een bijdrage willen leveren. De presentiebenadering kan aldus opgevat worden als cultuurkritiek.

Noten:

¹ Deze vijf dimensies worden precies zo in het in deze bundel opgenomen artikel 'Zorg voor kwetsbare groepen' genoemd.

Literatuur

Andries Baart (2001) Een theorie van de presentie, Utrecht: Lemma

Andries Baart (2002) Meer gelijk dan eigen. Betekenis van de presentiebenadering voor de vermaatschappelijking, in: D. Kal, Teksten over Kwartiermaken, Actioma-bericht 2002/2

Andries Baart (2002), Aanzetten tot een theorie van de Derde Partij met behulp van de presentietheorie, extra MO Samenlevingsopbouw (2)

Doortje Kal (2001a) De waarde van nabijheid. Over de betekenis van de presentiebenadering.

Passage, 3 blz. 154-161

Doortje Kal (2001) Kwartiermaken. Werken aan ruimte voor mensen met een psychiatrische achtergrond, Amsterdam: Boom

Kannekens, W. (2001) In de buurt en over straat. Integratieproject Westerpark/Oud-West, Maandblad Geestelijke volksgezondheid 12.

Lohuis, G., R. Schilperoort, G. Schout (2001) Van bemoei- naar groeizorg. Methodieken voor de OGGz. Groningen: Wolters Noordhoff

RMO-advies (16) (2001) Kwetsbaar in Kwadraat. Krachtige steun aan kwetsbare groepen, Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, Den Haag

[Niet eerder gepubliceerde lezing op het minisymposium ter gelegenheid van het afscheid van de sociaal-psychiatrisch verpleegkundige John Getkate van GGZ Groningen.

'Sociale psychiatrie: de SPV voorbij?! *Is er ruimte voor de specifieke deskundigheid van de spv in de veranderende ggz? Zo ja, waar zou die dan eigenlijk uit bestaan?*', 28 maart 2002. De ontmoetingskerk, Zuidlaren]

ERBIJ BLIJVEN

Vanochtend zat ik op de fiets voor mijn wekelijkse afspraak met mevrouw K. Ik nam mij voor niets van haar te willen; er alleen maar voor haar te zijn. Ik had bedacht dat het beter is er gewoon voor haar te zijn, ondanks alle problemen die maar niet worden opgelost. Misschien zou ik dan op de lange termijn... (want ik moet produceren.). Na een half uur hoorde ik mijzelf het volgende zeggen: 'Beste mevrouw K., ik ben nu al een half jaar bij u om u mijn diensten aan te bieden. Uw woning is vervuild, uw keuken al zes jaar niet meer gebruikt, uw keukendeur gaat niet meer open door een totaal verwilderde tuin, uw vloerbedekking is beschimmeld vanwege jarenlange lekkage, uw inkomen is stopgezet. Maar volgens u zijn er geen problemen. Het enige wat ik voor u kon betekenen in de afgelopen periode, is het laten snoeien van de heg aan de voorkant. En dat was in mijn ogen nu juist een heg waar niets aan mankeerde. Wilt u eens nadenken wat ik voor u nog meer kan betekenen, want anders zie ik weinig mogelijkheden meer om langs te komen. Er wachten nog zoveel mensen op mijn hulp.'

Waarop mevrouw K. zegt: 'Ja, zou u mij nog eens kunnen helpen met de heg. De buurman heeft de zijne lager gesnoeid dan de mijne en nu lopen ze niet gelijk.'

Bovenstaande observatie is van een (tamelijk wanhopige) vangnetmedewerkster van de GGD - taakgroep 'woonhygiënische probleemgevallen'. Ze laat op directe wijze zien hoe ingewikkeld het soms is om 'bij iemand te blijven'.

Wijsgeric andragoog Andries Baart heeft in *Een theorie van de presentie* uitputtend benoemd wat onder presentie zou moeten worden verstaan. Baart signaleert dat 'er zijn voor een ander' een *activiteit* is, die in onze activistische wereld ondergewaardeerd is geraakt. We zijn op interventies gericht en krijgen voorgespiegeld dat heel het leven 'te maken' is. Maar soms kun je geen oplossingen bereiken, en is het enige dat telt dat je iemand niet alleen laat, dat je iemand niet in de steek laat, dat je iemand gek laat zijn en desondanks bij haar blijft komen. Daar gaat de erkenning van uit dat iemand de moeite waard is en dat is toch het belangrijkste. En die erkenning begint misschien ook bij het knippen van die suffe heg. Maar als de werkdruk (te) hoog is en je bij de andere klanten naar jouw beleven wel veel kan bereiken, is de verleiding groot te kiezen voor die andere cliënten. En dat gebeurt in de hulpverlening ook regelmatig. Mijns inziens biedt de presentiebenadering *taal* om te benoemen wat nietig, fragiel en onaanzienlijk is. Dat helpt om het 'erbij blijven' op waarde te schatten.

Erbij blijven, bij iemand blijven zoals zij is en met wat zij aan de orde stelt. De vangnetmedewerkster vindt het moeilijk. En het is juist dan aan de orde, wanneer het moeilijk is. Anders blijven anderen er wel bij. Voor de duidelijkheid, Baart baseert zijn theorie op een langdurig, diepgaand en zeer nauwgezet onderzoek naar het werk van *buurtpastores* die zich inzetten voor *mensen in de marge*. Hun en zijn zorg betreft deze mensen. Uit zijn onderzoek blijkt dat veel mensen met wie het buurtpastoraat te maken krijgt, de hulpverlening al van binnen en buiten kennen maar zich er vaak niet door geholpen voelen. Baart heeft geprobeerd de alternatieve professionaliteit van de buurtpastores onder woorden te brengen en de betekenis ervan bloot te leggen. 'Wel beschouwd', stelt Baart in zijn boek, 'is het meest basale werkprincipe van de presentiebenadering *zorgen*: zich inzetten voor de verwezenlijking en het behoud van andermans kwaliteit van leven. Het gaat erom dat iemand geholpen wordt zijn waardigheid te (her)vinden.'

Werkprincipes

De presentietheorie laat zich aan de hand van een aantal werkprincipes verduidelijken.

De eerste is dat de presentiebeoefenaar/de hulpverlener *zich vrijmaakt*, oftewel zijn professionele routines

achter zich laat. In de casus van hierboven: hoewel er misschien niets lijkt te lukken, moet mevrouw K. wel op de agenda van de vangnetmedewerkster mogen blijven staan. Een tweede principe is de radicale toewending tot de ander, tot uiting komend in een aandachtige betrokkenheid (op de ander). Het gaat erom onbevangen, ontvankelijk en sensitief gericht te zijn op *de relatie met de ander*. Het bekende rehabilitatieparadigma 'zonder relatie geen rehabilitatie' doet ook hier opgeld. Een derde werkprincipe is het zich voegen naar de situatie, zoals die aangetroffen wordt. De presentiebeoefenaar *sluit aan bij de leefwereld* van de betrokkene en wat voor hem of haar 'eigenlijk' is. Men laat bij de ander wat van de ander is. De vraag of de presentiebeoefenaar dus rustig weer die heg moet (laten) knippen is hiermee nog niet meteen beantwoord. Wat ermee gezegd wil zijn is dat de eigen professionele of disciplinaire logica niet meteen van stal moet worden gehaald, maar moet worden opgeschort. De presentiebeoefenaar kiest voor het binnenperspectief van zijn cliënt, en probeert de 'lokale redelijkheid' en logica te begrijpen of te reconstrueren. Door zich de tijd te gunnen en af te wachten probeert hij een aangrijpingspunt te vinden. Kort gezegd ligt het aanbod van de presentiebeoefenaar in 'de onvoorwaardelijk toewijding aan haar die niemand heeft'.

Presentie of interventie?

Of kan mevrouw K toch beter worden opgenomen? De Tweede Kamer discussieert over een amendement op de Wet BOPZ om gedwongen opname mogelijk te maken, ook als er geen sprake is van direct gevaar voor de persoon zelf of de omgeving. De vangnetmedewerkster denkt dat mevrouw K misschien beter af is als ze opgenomen wordt, desnoods onder dwang. Mevrouw K heeft immers geen enkel 'ziekte-inzicht' en verkommert zichtbaar. De GGD-functionaris heeft het gevoel dat ze niets voor haar kan doen.

Je zou kunnen zeggen dat de presentiebenadering - zoals die door het buurtpastoraat wordt voorgestaan - en de interventiebenadering van de hulpverlening hier om voorrang strijden. Het is echter niet de bedoeling de twee benaderingen tegenover elkaar uit te spelen. Bovendien kan presentie ook verplichten tot handelend optreden. Zorg geven gaat gepaard met de aanvaarding van ingrijpende verantwoordelijkheden. Presentie betekent niet dat je wegloopt voor problemen. Juist niet. Je blijft er bij. Present zijn is niet eenvoudiger of onschuldiger dan interveniëren. Misschien kan een presentiebenadering ertoe leiden dat het geen *dwang*opname hoeft te worden. En daarmee zou al veel gewonnen zijn, want de uitoefening van dwang helpt niet bepaald het vertrouwen in de hulpverlening te herstellen. En het is duidelijk dat mevrouw K hulp nodig heeft.

Voorwaarden

Om als presentiebeoefenaar te kunnen werken moet aan bepaalde randvoorwaarden zijn voldaan. Als de structuur of cultuur van de instelling snel berekenbare effecten wil, waarbij de managers bepalen welke effecten tellen, kan de presentiebeoefenaar geen kant op. Het gaat om de taal waarin men zich moet verantwoorden, de manier waarop men tijd moet schrijven. Als het werk teveel in markttermen moet worden vertaald, kunnen de waarden van de presentiebenadering niet worden gerealiseerd. *Een product* levert de presentiebenadering niet meteen op. Intussen hebben we het niet over een futiliteit. Ik memoreerde al dat veel hulp niet aankomt en dat doet zich het meest voor bij de mensen die de hulp het hardst nodig hebben. Baart probeert met zijn *theorie van de presentie* een bezinning op een alternatieve professionaliteit te bieden. Je zou het ook een radicale manier van vraaggericht werken kunnen noemen. Het present stellen van ervaringen met presentie in de institutionele achterban 'ter lering en bekering' van beleidsmakers, politici, financiers en wetenschappers, is een van de oogmerken van Baarts onderzoek. Hij ziet het als taak van presentiebeoefenaren de stem van de zwaksten te versterken en de ervaringen van de marginales door te vertellen. De presentiebeoefenaar richt zich bovendien tegen al die contexten die

mensen marginaliseren, alleen laten en demoraliseren. Presentie is in die zin ook maatschappijkritisch.

Hoe present te zijn voor mevrouw K? Het is niet van tevoren bekend wat in een bepaalde situatie goed is. Pas in het aangaan van een zorgzame betrekking krijgt 'dat wat goed is' kans om zich te laten kennen. De presentiebeoefenaar moet daar de tijd voor kunnen nemen. Iemand nabij proberen te blijven ook als dat schier onmogelijk is (of zoals bij mevrouw K onzinnig lijkt), is de lastige opgave van de presentiebeoefenaar. Over de behoefte aan nabijheid kan ik kort zijn; de Cliëntenbeweging heeft daar de afgelopen decennia aanhoudend op gehamerd. Probleemgericht ingrijpen heeft echter meer aanzien oftewel lijkt meer gewicht in de schaal te leggen, dan het zoeken van nabijheid bij degene die lijdt.

Terwijl ik dit artikel zit te schrijven belt m'n vriendin uit Rotterdam. Ze is doodsbenauwd voor haar gekke buurvrouw die mayonaise in haar brievenbus gooit, rotzooi voor haar deur stapelt, 's nachts aanbelt en haar voor alles wat naar is uitscheldt omdat ze het heeft gewaagd een opmerking te maken over het op straat uitgestalde kattevoer. Er is al een (dwang)opname geregeld, maar deze doet nog even op zich wachten. Of ze alsjeblieft even bij mij kan logeren? Ze komt. We praten over de mogelijke betekenis van presentie in deze situatie. We komen er niet uit. Het lijkt er te laat voor. Maar grote kans dat straks het verhaal opnieuw begint. Mevrouw wordt op medicijnen ingesteld, het gaat goed, ze wordt uit de kliniek ontslagen. Na verloop van tijd voelt ze zich als een zombie, niet opgesloten in de kliniek maar in het chemisch dwangbuis, ze zal (weer) met haar medicijnen willen stoppen ... Misschien kan een presentiebenadering helpen dat moment voor te zijn. En het is mijn overtuiging dat een presentiebenadering van de ggz het ook gewone burgers mogelijk maakt (meer) present te zijn. Of laten we zeggen, het is het proberen waard.

[Dit artikel verscheen eerder in *Sociale Psychiatrie*, Vakblad voor psychiatrische verpleegkunde, september 2001]

DE SPV-ER ALS PRESENTIEBEOEFENAAR

De Studiedag van de Nederlandse Vereniging voor Sociaal Psychiatrisch Verpleegkundigen op 1 november 2001 had als thema openbare geestelijke gezondheidszorg (OGGZ). De vraag werd opgeworpen of in het kader van de OGGZ minimale of maximale interventies nodig zijn.

In mijn praatje zal ik betogen, dat het misschien vooral om andersoortige hulp zou moeten gaan.

Het is duidelijk: de cliënt van de OGGZ kan gerekend worden tot de groep die Kees Schuyt ooit 'de sociaal overbodigen' heeft genoemd. We weten ook dat OGGZ-werkers alias spv-ers proberen iets voor individuen uit die groep te betekenen. Maar, tegelijkertijd - en dat is het spannende van hun missie - voor de burens of anderen die met individuen uit die groep te maken hebben. Ten derde bestaat - dacht ik - zo langzamerhand overeenstemming over het uitgangspunt dat bemoeizorg om *concrete betrokkenheid* vraagt.

Andries Baart heeft zich in *Een theorie van de presentie* (zie vooral het hoofdstuk *Kritiek op de afstandneming*) ondermeer gewijd aan de vraag waarop concrete betrokkenheid antwoordt. Hij komt op negen elementen. Deze negen elementen zijn samen te vatten in één indringende (vragende!) zin:

Telt het (1) voor jou (2) dat dit (3) hier (4) bij mij (5) almaar weer (6) zo gaat (7) pijn doet (8) en stoppen moet (9)?

Vervolgens schetst Baart een *concrete verbondenheid* (oftewel een presentie) die eveneens negen elementen omvat.

Ik wil bij die negen elementen stilstaan, omdat ik denk dat ze van toepassing zijn op het werk van de sociaal-psychiatrisch verpleegkundige, ook in het geval dat klanten geen hulpvraag formuleren.

(1) Telt het

Dit element brengt ons meteen tot de kern van het probleem: de cliënt, die veelal beschadigd of gebroken zal zijn, en vaak de ervaring opdoet dat hij er niet toe doet, vraagt 'telt het?'

Die vraag neemt afstand van formele categorieën als die van de DSM. De cliënt interesseert alleen de vraag of het telt, of het er mag zijn, of het niet weggeredeneerd wordt. (En daarmee of hij telt.)

(2) Voor jou

De cliënt zoekt voor zijn 'vraag' (tussen aanhalingstekens) een geadresseerde. Is er misschien een iemand, voor wie mijn vraag geldt, voor wie mijn vraag telt, voor wie ik tel. Het gaat hier om het inzicht - stelt Baart - dat de kern van veel lijden minder het verlies, het gebrek, het kapotte of mislukte is, maar meer de eenzaamheid die daaruit resulteert. En vanuit die eenzame positie wordt 'gevraagd' om binding. Gevraagd wordt of het probleem waarmee de cliënt worstelt kan worden getoond, of iemand zich erdoor laat aanspreken, primair als mens.

(3) Dat dit

Als ik me verbind, stelt Baart, dan heeft armoede een geur of stank, dan kan ik het voelen, ik kan de herrie horen, de smaak van slappe koffie proeven. Als ik me verbind is er sprake van 'dit'; het thema van de verbinding is speciaal, bijzonder, concreet. Ik verbind me niet met moeilijk bemiddelbaren in het algemeen, maar met die ene persoon die zoekt in de kaartenbakken of die tiert op sollicitatiecommissies waar die niet doorheen komt.

(4) Hier

In de hele presentietheorie staat dat centraal: de toewending tot de ander. Er wordt naar hem toegegaan. Dat is de plek waar het speelt, dat is ook de enige plek waar iemand begrepen kan worden in zijn lijden, waar

de context van dat lijden begrepen kan worden. De toewending tot de ander is de voorwaarde waarop een leefwereldbenadering gestalte kan krijgen.

(5) *Bij/aan mij*

Er is een probleem dat kleeft aan een concreet subject. Het subject lijdt. Er is iemand die een probleem beleeft, die het verduurt. Een sociaal probleem is altijd een pijn van iemand in het bijzonder. Elke pijn kent een ik-zegger.

(6 en 7) *Almaar weer zo gaat*

Het gaat bijna om een verzuchting, problemen hebben kop noch staart, ze zijn ongeordend, lopen dooreen, zijn verbonden met verhalen, verbonden aan omstandigheden, ze zijn 'in-gewikkeld'. Er is geen overzicht of overzichtelijkheid. Het gaat vanzelf zo, en je hebt er geen vat op.

(8 en 9) *Pijn doet en stoppen moet*

En dan deelt de ander zijn 'vraag' mee: het doet pijn en moet stoppen. Er ligt een verzoek: help me om het te stoppen.

Aldus heeft de verbondenheid van mij als hulpverlener de structuur van een antwoord op een complexe vraag:

- ik erken het belang en de prioriteit
- ik laat me persoonlijk en direct aanspreken
- ik ga in op het concrete en lokale van wat er speelt
- ik vlak het persoonlijke niet weg en blijf beseffen dat jij op het spel staat
- ik begeef me in het complexe en beweeglijke van de problematiek
- ik houd het eerst en vooral bij de gevoelens en zal het lijden niet kleineren
- ik verbind me eraan dat het ook anders zal gaan.

Deze elementen laten goed zien dat het niet om een *minimale* interventie gaat, maar evenmin is een maximale *interventie* aan de orde. Het gaat in de eerste plaats om een 'erbij blijven'.

Baart is realistisch genoeg om te weten dat er allerlei spanningen aan dit beeld kleven:

er zijn grenzen, ik moet niet gaan samenvallen met de ander, ik moet mijn eigen visies en ervaringen in kunnen zetten - wat betekent dat ik óók afstand moet nemen. Ik laat die spanningen nu voor wat ze zijn. Baart gaat er in zijn boek zeer uitgebreid op in.

ZORG VOOR KWETSBARE GROEPEN

Over mismatch, presentie en gastvrijheid

Op 6 februari j.l. vierde de GGD Regio IJssel-Vecht te Zwolle haar vijftigjarig bestaan met een congres. Doortje Kal, net gepromoveerd op het proefschrift 'Kwartiermaken, werken aan ruimte voor mensen met een psychiatrische achtergrond', voerde hier het woord. Haars inziens betreft de zorg voor kwetsbare groepen de kern van het werk van de GGD. Het is bij uitstek een publieke taak.

Ik sta in het onderstaande eerst stil bij het begrip 'kwetsbare groepen'. Vervolgens ga ik in op de presentiebenadering, een benadering waarin mensen die vaak het beeld van *sociaal overbodig* krijgen aangereikt, voluit meetellen. Ten derde zal ik noemen wat de *Taskforce vermaatschappelijking geestelijke gezondheidszorg* zegt over de taak van gemeenten om te zorgen dat mensen in de marge er bij gaan horen. Ik eindig met een aantal bevindingen uit mijn eigen onderzoek die de vraag betreffen op welke wijze aan een draagvlak voor integratie van kwetsbare groepen valt te werken.

Kwetsbare groepen

Kwetsbaar is hij die makkelijk gekwetst kan worden; kwetsbaar is zij die in een positie verkeert waarin verliezen dubbel tellen. Kwetsbaar zijn mensen die in een sociaal isolement verkeren of hierin dreigen te geraken. Kwetsbaar zijn mensen die niet beschikken over voldoende hulpbronnen om bepaalde moeilijkheden en tegenslagen te overwinnen. Kwetsbaar zijn mensen die hun leven niet op een door hen gewenste manier vorm kunnen geven.

Kwetsbare mensen ondervinden op verschillende terreinen ernstige problemen, bijvoorbeeld op het gebied van huisvesting, werk, inkomen, dagbesteding, sociale contacten. Men lijdt aan de eigen 'abnormaliteit' en/of aan 'de normaliteit' van de samenleving. Hoewel velen uit de kwetsbare groepen graag 'lid van de wereld' zouden willen worden, 'blijven ze binnen omdat buiten zeer doet'. Kwetsbare groepen lijden onder armoede, lijden aan gekte, verslaving, handicaps, 'het buitenlander zijn', maar ook - en soms vooral - aan de maatschappelijke reactie daarop.

De zorg voor kwetsbare groepen is complex. Veel voorzieningen die bedoeld zijn om problemen op deze terreinen te verlichten werken niet (goed) voor hen. Mijn collega bij *Actioma*, prof. Andries Baart zegt het zo: 'De groep die de hulp het hardst nodig heeft bereikt de helpers niet vanwege een gemis aan competenties, terwijl juist het ontbreken van die competenties de reden vormt dat men afhankelijk is van deze helpers. Anders gezegd: de kenmerken en problemen van de hulpzoeker vormen een belemmering om aansluiting te vinden bij de instanties van de verzorgingsstaat waarbij men hulp zoekt' (Baart, 2001). Er is sprake van een grondige *mismatch*. Dat is niet helemaal verwonderlijk. De kwetsbare mensen vormen een zeer heterogene groep. Het gaat om daklozen, al of niet met psychiatrische of verslavingsproblematiek, fase-4-cliënten van de Sociale Dienst, WAO-ers, afgewezen asielzoekers of asielzoekers die wachten in de centra, mensen die vechten tegen sociaal isolement - waaronder veel ouderen. Het zijn groepen mensen, maar het zijn in de eerste plaats individuen die elk een eigen benadering vergen.

De *Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (RMO)* stelt in zijn rapport *Kwetsbaar in kwadraat* (uit 2001) dat de *mismatch*, waarover ik net sprak, te wijten is aan een doorgeschoten rationalisering in veel voorzieningen en diensten. Dit leidt tot een verlies van de menselijke kwaliteit van zorg en hulp. Het gevoel van verantwoordelijkheid voor het mens-zijn van anderen is vervangen door - ik citeer - 'een handelen in termen van (gedepersonificeerde) eenheden die passen in de mallen van een gestandaardiseerde aanpak en die tellen in een verantwoording in meetbare resultaten'. De trits rationalisering - professionalisering -

specialisering verhoudt zich moeizaam tot een persoonlijke inzet ten behoeve van het kwetsbare individu 'in z'n geheel'. De gefragmenteerde - in stukjes gehakte - verkokerde aanpak bindt cliënten aan criteria en regels die de zorg op niets uit doenlopen omdat de problematiek te meervoudig is. Het niet-gebruik (of het overgebruik) van zorg en diensten heeft te maken met de onaangepaste wijze waarop de zorg of dienst geboden wordt. Ze zijn te weinig leefwereldgericht en houden te weinig rekening met de competenties van mensen.

Presentiebenadering

Het probleem van *mismatch* - het niet aankomen van hulp of diensten bij de mensen die deze het hardst nodig hebben - wordt heel serieus genomen in de zogenaamde *presentiebenadering*, zoals ontwikkeld door Baart (2001). De *nabije en betrokken zorg* die de presentiebenadering voorstaat, is er expliciet op gericht de kloof tussen de bureaucratische systeemwereld van voorzieningen en de chaotische leefwereld van kwetsbare mensen te overbruggen. Die overbrugging begint met een bewustzijn bij de professional van het bestaan van die kloof. Dat bewustzijn komt tot uitdrukking in de volgende twee aspecten: a) de professional erkent dat het probleem waarmee de cliënt komt voor hem of haar belangrijk is, ook als dat voor de professional niet meteen duidelijk is; b) de professional laat zich persoonlijk en direct aanspreken; hij is er zich van bewust dat de cliënt hen steunt zoekt, omdat hij het contact met de wereld vormt.

Aan deze nabijheid in de vorm van concrete verbondenheid kleven allerlei spanningen. De professional moet immers prioriteiten stellen, zijn beroepsuitoefening kent grenzen, hij kan niet alles voor zoete koek slikken, de normen van de cliënt zijn misschien helemaal niet verdedigbaar, hij mag cliënten niet 'voortrekken', hij moet zich 'verstandig' verhouden tot de problematiek van de ander en zich niet mee laten slepen in zijn problemen. Het dichten van de kloof tussen de systeemwereld van de instelling en de leefwereld van de cliënt, blijkt aldus een flink gecompliceerd probleem.

Voorwaarde om de cliënt nabij te komen is dat de beroepsbeoefenaar tracht door te dringen in de werkelijkheidsbeleving en situatiedefinitie van de betrokkene. Baart (2001) onderscheidt in dit proces verschillende dimensies, waarvan ik er een vijftal noem. In de eerste plaats moet de professional zoeken naar de positieve kant van een marginale of alternatieve levensstijl. Het gaat erom het vitale, dat wil zeggen het onder bepaalde omstandigheden redelijke karakter ervan, te herkennen. Anders gezegd, te zien dat in beginsel het gedrag of de leefstijl betekenis heeft voor de cliënt - ook al zijn de gevolgen op den duur misschien heel ongewenst. Als de betekenis van het handelen voor de betrokkene niet wordt gezien kan men niet goed helpen. In de tweede plaats moet de professional zich bewust zijn van het gevaar dat dreigt wanneer mechanismen van uitsluiting en vernedering, door hem voortgezet worden. Misschien is eerdere uitsluiting juist reden voor de komst van de cliënt. Veel vragen om hulp van kwetsbare groepen ontstaan na een niet geslaagd hulpaanbod. Ten derde, de beroepsbeoefenaar moet er zich van bewust zijn dat het behoud van eer(gevoel) van wezenlijke betekenis is voor zijn cliënt, voor zijn zelfgevoel en daarmee voor zijn identiteit. Alle contacten in de hier aan de orde zijnde zorg-, hulp- en dienstverlening zouden erop gericht moeten zijn de eigenwaarde en het zelfbeeld van de cliënt te versterken. Je zou ook kunnen zeggen: het contact moet bijdragen aan empowerment, het moet mensen bij hun macht, bij hun kracht brengen. De vierde dimensie betreft de gevoeligheid van de professional voor keerpuntenervaringen, dat wil zeggen ervaringen die een wending in het leven van de cliënt (kunnen) markeren. Hij herkent de positieve keerpunten of probeert ze zo mogelijk op te roepen, de voorwaarden ervoor te bevorderen en een beginnende ommekeer te ondersteunen. Aan de andere kant is het van essentieel belang negatieve keerpunten - de val naar beneden - te signaleren, evenals al die omstandigheden die een negatieve carrière of een doodlopend traject doen voortduren. Hier komt ook de politiek om de hoek kijken. In de laatste dimensie van de presentiebenadering (die ik hier noem) stelt men zich op als sociale hulpbron of - als men

zelf niet die hulpbron kan zijn - als hulpmiddel om sociale of culturele hulpbronnen te bereiken.

Bij deze opsomming van aspecten van de nabije en presente beroepsbeoefenaar denkt men misschien in de eerste plaats aan een *hulpverlener*, bijvoorbeeld een maatschappelijk werkende of een sociaal-psychiatrisch verpleegkundige in de wijk of een casemanager van een *bemoeizorgproject*. Voor die werkers blijkt de presentiebenadering inderdaad inspirerend en ondersteunend (zie bijvoorbeeld Lohuis e.a. 2001, Kannekens, 2001). Het gezichtspunt van de leefwereld is echter ook van belang voor professionals bij sociale diensten en andere uitkeringsinstanties, woningcorporaties, de immigratie-en-naturalisatiedienst, de politie etc. De organisaties vanwaaruit deze beroepsbeoefenaren opereren zijn (noodzakelijkerwijze) bij uitstek 'technisch'; men bedient zich van standaardbrieven en handelt zaken van cliënten volgens protocollen af, vaak zonder de cliënt ooit te zien. Deze geprotocolleerde, efficiënt geachte benadering blijkt echter in veel gevallen helemaal niet zo doelmatig. De niet-nabije-benadering leidde bijvoorbeeld tot de berucht geworden *onderuitputting* van de zogenaamde inkomensafhankelijke regelingen (Van Oorschot, 2000). 'Goede hulp- en dienstverlening herkent men eraan dat ze haar inrichting afstemt op de zwakste of meest problematische hulpzoeker', stelt Baart.

Erbij horen

Er was een tijd dat we meenden dat kwetsbare groepen het best af waren in duin en bos, of het nu psychiatrische patiënten, zwakzinnigen, ouderen of moeilijk opvoedbare jongeren betrof. De vraag of daarbij de veiligheid van die kwetsbare groepen of die van de samenleving moest worden gediend, laat ik hier voor wat ze is. Sinds de jaren zeventig lijkt de beweging voor vermaatschappelijking onomkeerbaar. Wat is vermaatschappelijking? Prof. Kerkhoff (2002) signaleert in het Zwolse jubileumboek *Raadsbesluiten als remedie* dat definities werken als een minitheorie (blz. 356). Ik heb zo mijn eigen definitie van vermaatschappelijking ontworpen: vermaatschappelijking is het tegengaan van maatschappelijke uitsluiting van kwetsbare groepen. Toegepast op de groep mensen met een psychiatrische achtergrond omvat de vermaatschappelijking *idealiter* twee complementaire bewegingen. Voor de geestelijke gezondheidszorg houdt de eerste beweging in dat men mensen met langdurig psychiatrische problematiek niet alleen beschouwt als psychiatrisch patiënt, maar ook als burger; cliënten worden gezien in heel hun maatschappelijkheid, dat wil zeggen rekening houdend met hun gewone menselijke verlangens ergens bij te horen en van betekenis te zijn. De ggz oriënteert zich daarom actief op in de maatschappij aanwezige hulp- en stressbronnen. Het gaat om een beweging waarin de ggz de institutionele kaders openbreekt, waarin ze niet alleen haar patiënten, maar ook zichzelf als discipline opsluit.

De tweede beweging betreft de samenleving, oftewel de 'normale-mensen-wereld'. Een vermaatschappelijkte samenleving constateert dat sommige mensen weliswaar 'anders' zijn, maar vindt dat dit niet mag inhouden dat zij daarom niet meer mogen meedoen op het werk, in het buurthuis of de sportclub, in het vrijwilligerswerk, in netwerken van vriendschap. Burgers en maatschappelijke organisaties spannen zich dus in om van betekenis te zijn voor niet-standaardmensen.

Volgens mijn definitie is de vermaatschappelijking pas voltooid wanneer de ontvangende samenleving werkelijk openstaat voor kwetsbare groepen, hen een gastvrij onthaal biedt om het 'erbij horen' mogelijk te maken en kwaliteit te geven.

Erbij horen - zo heeft de *Taskforce* vermaatschappelijking ggz haar rapport genoemd. Zomer 2000 is de Taskforce ingesteld om de regering van advies te dienen hoe de vermaatschappelijking (van de geestelijke gezondheidszorg) beter begeleid zou kunnen worden. 23 januari j.l. is het rapport aan Minister Borst aangeboden.

De Taskforce ziet vermaatschappelijking als een opdracht voor de samenleving als geheel.

We moeten constateren, zegt zij, dat maatschappelijke instellingen en burgers er onvoldoende in slagen mensen met een psychische handicap bij hun zoektocht in de maatschappij te ondersteunen. Er is, zo meent zij, een maatschappelijk debat nodig om actoren ervan te doordringen dat kwetsbare groepen erbij horen, net als andere burgers of ze nou gehandicapt zijn, een andere geloofsovertuiging hebben of uit een ander land komen. Daarbij legt de Taskforce de sleutel voor het succes van vermaatschappelijking op lokaal niveau. Gemeenten moeten het voortouw nemen om alle betrokkenen bijeen te brengen om de komende jaren actief te werken aan plannen waarin verbetering van de maatschappelijke situatie van gemarginaliseerde burgers voorop staat en deelname aan het maatschappelijk verkeer mogelijk wordt. Vermaatschappelijking raakt aan maatschappelijke, ethische en politieke aspecten. Het raakt aan alle levensterreinen, aan bereidheid en vermogen van maatschappelijke organisaties en van burgers om betrokken relaties aan te gaan en met kwetsbare individuen in zee te gaan (Taskforce 2002).

Kwartiermaken

Vermaatschappelijking vraagt kortom om *kwartiermaken*. Kwartiermaken is het werken aan een gastvrije ontvangst binnen instellingen voor sociaal-cultureel werk en opbouwwerk, binnen vrijwilligersorganisaties van allerlei aard, het is het werken aan gastvrije verhoudingen tussen uiteenlopende professionals en cliënten, en tussen burgers onderling. Het gaat bij kwartiermaken om het werken aan een draagvlak in de samenleving met als doel mensen met een handicap daarin op te nemen. Gemeenten dragen verantwoordelijkheid voor het ontstaan en het onderhoud van dat draagvlak. Doel is een menswaardig bestaan temidden van andere burgers mogelijk te maken.

De samenleving moet zich daarvoor inspannen en aanpassingen bieden. Ze moet de normale gang van zaken willen opschorten om (soms) als vreemd ervaren anderen erbij te kunnen laten horen. Het succes van vermaatschappelijking gaat over het succes van het bijeen brengen van twee werelden, die van de standaardburgers en die van kwetsbare groepen. Contact blijkt de beste remedie om vooroordelen en stereotyperingen tegen te gaan (Kraan, 1999, Ramdas, 1997, Kal, 2001).

Dit herstel van het contact tussen twee werelden is mijns inziens de kern waar het allemaal om draait. Ik wil u vanuit mijn eigen onderzoek (Kal, 2001) iets laten zien van de moeilijkheid waarmee dit herstel van wederkerigheid omgeven is.

Het contact tussen deze werelden brengt ongemakkelijkheid met zich mee; het vreemde opnemen in het bekende, het ongewone in het gewone, dat gaat niet zomaar. Er is iets speciaals vereist om de bijzondere ander op te nemen in de gemeenschap: bijzondere aandacht, een gastvrije ruimte, een anders denken over anders zijn.

De ongemakkelijkheid of frictie die met de ontmoeting met 'de vreemde ander' gepaard kan gaan, heb ik in mijn onderzoek *strijdigheid* genoemd; strijdigheid in de speciale betekenis van 'een geschil over een geschil'. Een geschil over een geschil tussen twee mensen ontstaat als de een het geschil van de ander niet als zodanig ervaart. De ervaring wordt daardoor onpresenteerbaar. Het gaat om ervaringen die door de betrokkenen vaak niet kunnen worden besproken in algemeen verstaanbare of erkende termen. Ze zijn met schaamte omgeven of letterlijk onuitspreekbaar; ze zijn niet verstaanbaar te communiceren. Dat plaatst de betrokkene in een positie van sprakeloosheid en daarmee van isolement. De kern van strijdigheid bestaat uit het lijden aan het onrecht dat de eigen positie (ervaring, beleving, aandoening, herinnering) niet tot uitdrukking kan worden gebracht in een situatie waarin juist die positie in het geding is. En deze ervaring van strijdigheid maakt mijns inziens de kern van kwetsbaarheid uit. Het plaatst ons allen voor de vraag hoe te werken aan de optimalisering van voorwaarden om het onuitspreekbare toch bespreekbaar te maken - en

zo plaats te bieden aan kwetsbare groepen - in het voortdurende besef van (ook) de kwetsbaarheid van deze operatie.

Eigenlijk geeft het voorgaande de structuur van 'kwartiermaken' weer. Steeds is er de vraag van de ander - om lid van de wereld te mogen worden, zijn verhaal te mogen doen, bij professionals van uiteenlopende instanties terecht te kunnen, volwaardig burger te kunnen zijn met erkenning van het anders-zijn. Telkens is er 'een normale gang van zaken' die niet zoveel ruimte biedt voor deze vraag. Telkens moet gezocht worden naar een onderbreking van de normaliteit om plaats te bieden aan het buitengewone.

Een alternatieve praktijk

Ik laat in mijn boek zien dat het bij zo'n onderbreking van de normaliteit niet om onuitvoerbaar beleid of onuitvoerbare handelingen gaat. Een alternatieve praktijk wordt zichtbaar in een goede outillage van het welzijns- en opbouw-werk als gastvrije en ondersteunende lokaties voor ontmoeting; in maatjesprojecten waarin weerbare burgers zich verbinden aan kwetsbare medeburgers; in (multiloog)bijeenkomsten waarin cliënten, professionals en naasten, familie of vrienden elkaar treffen in een spreken over lijden, leven en overleven en een ander denken over anders zijn beoefenen (een agent hierover: 'ik kwam als agent binnen en ging als mens weg; ik leer hier meer dan in een cursus psycho-educatie'). Alternatieven worden eveneens zichtbaar in professionele praktijken met een hoog presentiegehalte, in burgerschapspraktijken waarin niet het arbeidsethos maar zorgzaamheid (ook op de werkvloer) de dienst uit maakt; in een armoedebeleid dat bijdraagt aan het zelfrespect van de betrokkenen en dat hun kans op maatschappelijke deelname vergroot.

Hoe de maatschappij omgaat met diegenen die er niet in slagen op een 'normale' manier mee te komen, zegt iets belangrijks over die maatschappij. De kwaliteit van het samen-leven wordt juist ook daar bepaald, waar het gaat om het onaanzienlijke, om datgene dat niet in het versnellende leven mee kan komen, wat niet past in de ideaalbeelden van de standaardburger (Baars, 1995).

Literatuur

- Baars, Jan (1995). Inleiding. Het uitzicht van Sisyphus, in: Jan Baars en Doortje Kal, Het uitzicht van Sisyphus. Maatschappelijke contexten van geestelijke (on)gezondheid. Groningen: Wolters Noordhoff
- Baart, Andries (2001). Een theorie van de presentie. Utrecht: Lemma
- Kal, Doortje (2001). Kwartiermaken. Werken aan ruimte voor mensen met een psychiatrische achtergrond. Amsterdam: Boom
- Kannekens, W. (2001). In de buurt en over straat. Integratieproject Westerpark/Oud-West, Maandblad Geestelijke volksgezondheid 12. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum
- Kerkhoff, A. H. M. (2002). Raadsbesluiten als remedie. Openbare gezondheidszorg in Zwolle en de regio IJssel-Vecht 1900-1995, GGD regio IJssel Vecht
- Kraan, Herro F. (1999) Gekken kijken. Gewenste en verwenste beeldvorming over de psychiatrie (oratie), Universiteit Twente
- Lohuis, G., Schilperoort R., Schout G. (2001) Van bemoei- naar groeizorg. Methodieken voor de OGGz. Groningen: Wolters Noordhoff
- Oorscot, Wim van (2000). Te nemen of te laten ... Over niet-gebruik van inkomens ondersteunende regelingen. R.P. Hortulanus en J.E.M. Machielse (red.), In de marge. Het sociaal debat. 's-Gravenhage: Elsevier
- Ramdas, Anil (1997) De nerveuze samenleving. Een beschouwing over multiculturalisme. Socrateslezing. Rekenschap, Tijdschrift voor wetenschap en cultuur, december. Amsterdam: Humanistisch Verbond

RMO-advies (16) (2001) Kwetsbaar in Kwadraat. Krachtige steun aan kwetsbare groepen, Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, Den Haag

Taskforce Vermaatschappelijking geestelijke gezondheidszorg (2002), 'Erbij horen' (advies), Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport

[Dit artikel verscheen eerder in *GGD-nieuws*, juni 2002]

In tegenstelling tot het artikel in *GGD-nieuws* is in bovenstaande tekst het begrip *multiloog* tussen haakjes weer ingevoegd. Voor literatuur over multiloog zie: Heinz Mölders, Fijgje de Boer en Jan Theunissen, Communicatie over psychisch lijden. Een intersubjectieve benadering van psychosen in *Deviant* nr. 15, december 1997,; www.inca-pa.nl.

PRESENTIE IN DE ZELFHELPGROEP

In 1997 startte in Zoetermeer vanuit de preventie-afdeling van Riagg Haagrand het project Kwartiermaken. Doelstelling ervan was de samenleving gastvrij te maken voor mensen met een psychiatrische achtergrond - of voor anderen die met uitsluiting kampen: verslaafden, soms migranten en hun kinderen, ouderen, gehandicapten etc. Voor veel mensen uit die groepen geldt dat ze wel 'lid van de wereld' willen worden, maar dat 'de wereld' niet op hen zit te wachten. Ze krijgen het gevoel aangereikt 'sociaal overbodig' te zijn. En voor sommigen uit die groep gaat dan het motto op 'ik blijf binnen, buiten doet zeer'. Voor die mensen die lid van de wereld willen worden, van patiënt burger - al of niet met handicap - hebben we geprobeerd aan gastvrijheid te werken: in buurtcentra en het vrijwilligerswerk; in taal en denken; in de sfeer van sociale dienst, woningcorporatie en politie, en tenslotte bij burgers.

In het navolgende zal het gaan over een stukje uit het boek *Kwartiermaken* dat - naar ik meen - van toepassing is op de jubilerende zelfhelpgroep van Rotterdam-Zuid. Het betreft de *presentiebenadering*. Ik meen dat de zelfhelpgroep veel van de presentiebenadering - zoals die is uitgewerkt door Andries Baart (2001) - in praktijk brengt. Een zelfhulpgroep doet iets waar veel hulpverleners niet in slagen: er voor elkaar te zijn. Een zelfhulpgroep brengt iets tot stand waarmee in onze individualiserende maatschappij veel mensen moeite hebben: concrete verbondenheid.

In een zelfhulpgroep accepteren de deelnemers het verhaal van de ander zoals hij of zij dat vertelt. Zijn of haar werkelijkheid telt - hoe vreemd of onbegrijpelijk ook. De deelnemers spreken geen oordeel of vooroordeel uit, maar men laat zich evenmin overweldigen door de verhalen van de ander. Men zet andere verhalen - het eigen verhaal - ernaast, waardoor het perspectief van het eerste verhaal eventueel kan verschuiven. De zelfhelpgroep probeert niet uit te sluiten; de deelnemers weten hoe dat voelt. Uitsluiting en vernedering zijn misschien wel de reden voor de komst naar de (zelfhulp)groep. De groep probeert te helpen het gevoel van eer weer terug te vinden. Het contact is erop gericht de eigenwaarde en het zelfbeeld te versterken en elkaar te laten merken dat de ander ertoe doet. Men maakt ruimte voor elkaar; de ruimte wordt niet bezet door 'een systeem', de bureaucratie van de instelling of wat dies meer zij. Men is er domweg voor elkaar.

In de zelfhulpgroep ondersteunt men elk begin van ommekeer ten goede en men heeft zorg voor elkaar wanneer het (weer) de verkeerde kant op dreigt te gaan. De deelnemers vormen elkaars sociale hulpbron, of - als de groep dat niet (meer) kan zijn - helpt men elkaar andere hulpbronnen te vinden.

In een zelfhulpgroep stopt men elkaar - anders dan vaak wordt gedacht - niet in een (passieve) slachtofferrol; geprobeerd wordt juist de voorwaarden te scheppen zodat de ander als actor - als handelend persoon - kan verschijnen. Men probeert elkaar te ondersteunen in het maken van een nieuw verhaal over zichzelf, een perspectief te creëren op een vernieuwde voortzetting van het leven. Men helpt elkaar bij het vinden, expliciteren, koesteren en ontwikkelen van eigenwaarde. Men weet dat zelfwaardering en waardering door anderen nauw met elkaar verweven zijn.

In de zelfhelpgroep is men elkaar trouw - in het geval van de zelfhelpgroep Rotterdam-Zuid al vijf jaar - en trouw biedt troost. Men maakt plaats voor verdriet en dat is troostend. Het gaat er niet om de eigen kwetsbaarheid te bestrijden, maar present te zijn en bij elkaars lijden te (kunnen) blijven. Daarmee laat de zelfhelpgroep de hulpverlening iets zien dat van bijzondere waarde is: ruimte voor 'anders zijn', een plek waar men zich kan laten zien zoals men is en waar iemands verhaal mag klinken. Anderzijds maken de deelnemers - door de ontmoeting in de groep - elkaars wereld groter.

Veel cliënten in de geestelijke gezondheidszorg hebben de ervaring verbroken te raken. Er heerst zowel in

de samenleving als in de hulpverlening een gebrek aan belangstelling voor de vaak ingrijpende ervaringen van cliënten. Er bestaat een grote behoefte aan aandacht, aan praten, aan belangstelling. De zelfhulpgroep helpt het gesprek, de communicatie op gang te houden. Er wordt niet gefocust op de ziekte, maar op het dagelijks leven en wat daarop van invloed is. Er wordt geprobeerd een taal te vinden waarin een rijker en meer concreet begrijpen van de ander mogelijk wordt. Soms wordt gedacht dat het niet zo goed is elkaar 'nare verhalen' te vertellen. Men denkt dan - zoals gezegd - dat dit leidt tot slachtoffergedrag. De ervaring in gespreksgroepen is echter dat als men zijn verhaal kwijt kan, het eventuele slachtofferschap juist kan worden opgegeven. De zelfhulpgroep biedt als het ware een *niche*, een veilige plek waar niet-gehoorde verhalen - ongehoorde verhalen - verteld kunnen worden en waarmee het isolement tendentieel kan worden opgeheven.

In de zelfhulpgroep wordt men uitgenodigd elkaar verhalen te vertellen. Soms zal het leven van mensen die kampen met verslaving vol zijn van schaamte. Schaamte hoort bij een situatie waarin men zich er pijnlijk van bewust is door mensen in de steek gelaten te zijn. Om dan weer in ere hersteld te worden is een ander nodig, een luisteraar. Men kan alleen een verhaal vertellen als er iemand is die luistert. De luisteraar is een noodzakelijke voorwaarde voor het tot standkomen van het verhaal (en het maken van zin). Alleen daardoor kan de beschadigde identiteit van de verteller weer opnieuw worden opgebouwd. Doel van bijeenkomsten van een zelfhulpgroep is niet elkaar emoties uit te delen, maar bij te dragen aan de terugkeer van een eigen stem, het terugwinnen van de eigen geschiedenis, herstel van de eigen identiteit teneinde weer verder te kunnen.¹

Met bovenstaande is de zelfhulpgroep van Rotterdam-Zuid op een specifieke manier neergezet, passend voor een feestrede. Men ervaarde het als een hart onder de riem en dat was de bedoeling.

Noot:

¹ Zie over narrativiteit en multiloog – Kwartiermaken, hoofdstuk 4

[Deze tekst is uitgesproken op het 5-jarig jubileum van de zelfhulpgroep Rotterdam-Zuid en verscheen in het informatiebulletin van de *Zelfhulpgroepen Buitenveldert*.]

Actioma maakt deel uit van *SOM*, Samenwerkende Organisaties voor Maatschappelijk activeringswerk. Deze organisaties mobiliseren mensen uit haar levensbeschouwelijke netwerken op actuele maatschappelijke thema's zoals het tegengaan van uitsluiting en het bevorderen van integratie. Naast Actioma maken Het Humanistisch Verbond, de Landelijke Vereniging Humanitas, de Samen op Wegen kerken en de Islamitische Ishan deel uit van *SOM*.

Actioma heeft een project *GGz en presentie*. Doortje Kal is voor dit project aangetrokken. Eerste doel van het project is de GGz bekend te maken met de presentiebenadering. Ten tweede wordt naar wegen gezocht om een verdieping van de kennis van de presentiebenadering mogelijk te maken, bijvoorbeeld via workshops voor docenten die de presentiebenadering in het curriculum willen opnemen, via het aanbieden van cursussen etc. De meest extensieve en intensieve mogelijkheid biedt het door Lemma uitgebrachte boek van Andries Baart *Een theorie van de presentie*. Doortje Kal is bereikbaar op Actioma d.kal@actioma.nl, tel 073-6134134

Voor meer informatie zie ook: www.actioma.nl / www.kwartiermaken.nl / www.presentie.nl